

**Київський
науково-дослідний
інститут
судових експертиз
Міністерства юстиції
України**

**Державний
науково-дослідний
експертно-
криміналістичний
центр
МВС України**

**Український
науково-дослідний
інститут
спеціальної техніки
та судових експертиз
СБУ**

**РОЗРОБЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК:
ЗМІСТ, СТРУКТУРА, ОФОРМЛЕННЯ
(З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ,
ПРИЙНЯТИХ В УКРАЇНІ)**

Методичні рекомендації

Видання друге, перероблене та доповнене

Київ-2021

*Видатним лицарям
криміналістики та судової
експертизи – професорам
Іценку А. В., Белкіну Р. С.,
Лисиченку В. К. та Сегаю М. Я.
присвячується ця праця.*

**РОЗРОБЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК:
ЗМІСТ, СТРУКТУРА, ОФОРМЛЕННЯ
(З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ,
ПРИЙНЯТИХ В УКРАЇНІ)**

Методичні рекомендації

Видання друге, перероблене та доповнене

УДК (343.1+343.98+343.148):006.032
Р 64

Першу редакцію методичних рекомендацій рекомендовано Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України для врахування під час розроблення методик проведення судових експертиз (рішення від 12.09.2014).

Другу редакцію методичних рекомендацій рекомендовано Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України для використання в експертній практиці із включенням її до Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 08.05.2018 № 1467/5 (рішення від 28.01.2021).

За загальною редакцією:

Рувіна О. Г., д.ю.н. (Київський НДІСЕ Міністерства юстиції України);
Кримчука С. Г., к.ю.н. (ДНДЕКЦ МВС України);
Свінцицького А. В., к.ю.н. (УкрНДІСТСЕ СБУ).

Рецензенти:

Адлер О. Г., к.т.н. (НДЦСЕПВ Міністерства юстиції України); **Баулін О. В.**, к.ю.н., доцент (Київський НДІСЕ Міністерства юстиції України); **Вашук О. П.**, д.ю.н., доцент (НУ «Одеська юридична академія»); **Журавльова М. О.**, к.психол.н. (Одеський НДІСЕ Міністерства юстиції України); **Косенко С. С.**, к.ю.н. (ДНДЕКЦ МВС України); **Кримчук С. Г.**, к.ю.н. (ДНДЕКЦ МВС України); **Кудлатий О. М.** (Львівський НДІСЕ Міністерства юстиції України); **Курильова О. Ф.**, к.х.н. (Одеський НДІСЕ Міністерства юстиції України); **Лисенко А. М.** (Дніпропетровський НДІСЕ Міністерства юстиції України); **Мазурова В. В.** (Донецький НДІСЕ Міністерства юстиції України); **Наранович О. В.** (ННЦ «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. Бокаріуса»); **Охріменко О. І.**, к.т.н., засл. діяч науки та техніки України (УкрНДІСТСЕ СБУ); **Серьогін В. С.** (УкрНДІСТСЕ СБУ); **Сотнік В. С.** (УкрНДІСТСЕ СБУ); **Татарнікова Т. О.**, к.ю.н. (ДНДЕКЦ МВС України); **Тіщенко В. В.**, д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України (НУ «Одеська юридична академія»); **Тимошик Л. П.**, к.е.н. (НДЦСЕПВ Міністерства юстиції України); **Черемнова А. І.**, к.ю.н. (Одеський НДІСЕ Міністерства юстиції України).

Розроблення експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін (голова авт. кол.), А. О. Полтавський (заст. голови авт. кол.), Т. В. Будко, Т. Д. Голікова, О. І. Жеребко, А. М. Камінський, М. П. Молибога, В. В. Назаров ; за заг. ред. О. Г. Рувіна, С. Г. Кримчука, А. В. Свінцицького. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : КНДІСЕ, 2021. 102 с.

Автори першої редакції (2015 р.): О. Г. Рувін (голова авт. кол.), А. О. Полтавський (заст. голови авт. кол.), М. Є. Бондар, Т. В. Будко, Д. Ю. Гамов, К. М. Ковальов, Г. В. Лінючев, В. В. Назаров, О. О. Посільський, Я. Р. Рудницька, Т. О. Сукманова.

Друге видання методичних рекомендацій, перероблене та доповнене підготовлено за результатами проведення Київським НДІСЕ Міністерства юстиції України у 2020 році науково-дослідної роботи «Актуалізація методичних рекомендацій «Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення».

Розраховано на співробітників державних спеціалізованих установ, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя, співробітників правоохоронних органів, прокурорів, адвокатів, суддів, науково-педагогічних працівників, студентів та слухачів, аспірантів та ад'юнктів, докторантів закладів вищої освіти.

© КНДІСЕ Міністерства юстиції України, 2021
 © ДНДЕКЦ МВС України, 2021
 © УкрНДІСТСЕ СБУ, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ЗМІСТ ТА ФУНКЦІЇ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК.....	5
1.1 Поняття експертної методики.....	5
1.2 Види експертних методик.....	7
1.3 Аналіз змісту та складових експертних методик.....	9
1.4 Функції експертних методик.....	14
1.5 Висновки за розділом 1.....	18
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРТНА МЕТОДИКА ЯК ДОКУМЕНТ. ЇЇ СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ. ФОРМУВАННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК.....	21
2.1 Поняття експертної методики як документа.....	21
2.2 Структура експертної методики.....	22
2.3 Зміст експертних методик.....	26
2.4 Формування загальних та окремих методик експертного дослідження.....	38
2.5 Висновки за розділом 2.....	42
РОЗДІЛ 3 МІЖНАРОДНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: ВИМОГИ ДО МЕТОДІВ ТА МЕТОДИК.....	45
3.1 Загальна характеристика міжнародної стандартизації діяльності установ судової експертизи.....	45
3.2 Поняття «метод» та «методика» у розрізі міжнародних стандартів, прийнятих в Україні.....	52
3.3 Порядок розроблення, вибирання, перевіряння/верифікування та валідування методів (методик) дослідження	54
3.4 Особливості структури та змісту експертних методик із урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні.....	56
3.5 Докладність опису проведених досліджень у висновку експерта з урахуванням міжнародної стандартизації у галузі експертування	64
3.6 Висновки за розділом 3.....	68
РОЗДІЛ 4 ОФОРМЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК.....	71
4.1 Зміст та структура експертної методики як видання.....	71
4.2 Наукознавчі та мовні вимоги до розроблення та оформлення експертних методик.....	73
4.3 Особливості оформлення експертних методик.....	79
4.4 Висновки за розділом 4.....	88
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	90
ПІСЛЯМОВА.....	93
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95
ДОДАТОК А.....	100

ВСТУП

У 2010-2012 роках у Київському науково-дослідному інституті судових експертиз Міністерства юстиції України проводилася науково-дослідна робота «Розробка змісту та структури експертних методик відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні» (далі – НДР) [1], за результатами якої було видано методичні рекомендації «Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні)» (далі – методичні рекомендації) [2].

Зазначена НДР є першим науковим доробком в державі, в якій було актуалізовано поняття експертної методики¹, визначено її поняття як нормативного документа, уніфіковані зміст та структура експертних методик як документів, порядок їх оформлення із урахуванням науково-методичної спадщини, набутої за понад сторічний період існування, криміналістики та судової експертизи (експертології), а також загальних міжнародних стандартів, відповідно до положень яких запроваджуються системи управління якістю (далі – СУЯ)², у тому числі в установах судової експертизи.

Методичні рекомендації були рекомендовані Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України для врахування під час розроблення³ методик проведення судових експертиз (рішення від 12.09.2014). Так, наприклад, відповідно до Порядку проведення науково-дослідних робіт у науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 15.02.2018 № 372/5, структура методик, які подаються на державну реєстрацію, повинна відповідати положенням зазначених методичних рекомендацій.

За, начебто, невеликий час, що минув із моменту репрезентації остаточного звіту про НДР та суто самих методичних рекомендацій, зазначені загальні міжнародні стандарти СУЯ отримали нові редакції, було розроблено принципово нові окремі міжнародні стандарти (їх проєкти), які запровадили (запровадять) безпосередню регламентацію діяльності установ судової експертизи, що спричиняє необхідність в актуалізації методичних рекомендацій шляхом їх перероблення та доповнення.

Таким чином, прийняття та уведення в дію для обов'язкового застосування положень актуалізованих редакцій загальних та нових окремих міжнародних стандартів в Україні виведе її експертне забезпечення правосуддя на міжнародний рівень.

¹ Далі за текстом: «методика», «методика експертного дослідження», «методика проведення судової експертизи» тощо (прим. авторів).

² У цих методичних рекомендаціях мова йде про стандарти серії 9000 (що стосуються систем управління якістю – СУЯ) та серії 17000 (що стосуються органів оцінки відповідності). В останніх застосовується термін «системи управління» (СУ). Стандарти серії 17000 є похідними від серії 9000, тобто взаємопов'язаними (прим. авторів).

³ Віддієслівні іменники (щодо позначення процесів і їхніх наслідків) у цій роботі вживаються з урахуванням вимог п. 5.1 Додатку Г ДСТУ 3966:2009 «Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять».

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ЗМІСТ ТА ФУНКЦІЇ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК

1.1 Поняття експертної методики

Для вирішення експертних завдань з урахуванням потреб судово-слідчої практики в державних установах судової експертизи постійно проводяться наукові дослідження, в результаті яких створюються нові експертні методики та удосконалюються (актуалізуються) вже існуючі. З метою систематизації науково-методичних джерел в будь-якій експертній галузі необхідно чітко визначитись з поняттям методик експертного дослідження, основними принципами їх класифікації, структурою та змістом експертних методик, їх функціональною роллю у теорії та практиці судової експертизи. Ці питання набувають особливої актуальності на сучасному етапі розвитку судової експертизи в Україні у світлі атестації та державної реєстрації експертних методик.

Термін «методика» використовується в криміналістичній літературі давно. Він став звичним і для судових експертів. Проте, як свідчить аналіз наукової та методичної літератури, а також опитування судових експертів, єдине, загальноприйняте визначення поняття «експертна методика» відсутнє, і ця дефініція сприймається криміналістами не завжди однаково. Найбільш детально питання, що стосуються його (поняття) теоретичного осмислення, викладені у роботах Т. В. Аверьянкової [3], М. Є. Бондар [4], А. І. Вінберга [5, 6], Д. Я. Мирського [7], О. Р. Шляхова [8, 9, 10, 11] та інших.

Перед тим, як перейти до аналізування існуючих визначень експертної методики, необхідно з'ясувати, як термін «методика» тлумачиться у загальноповживаному сенсі словниковими виданнями. В свою чергу, у Великій радянській енциклопедії методика визначається як сукупність способів, методів, прийомів для систематичного, послідовного, найбільш доцільного проведення якої-небудь роботи [12]. У словнику під редакцією С. І. Ожегова вказане поняття трактується як сукупність методів навчання чому-небудь, практичного виконання чого-небудь [13]. Загальним у наведених визначеннях є акцент на структурі, складових методики (сукупність способів, методів, прийомів) та на її призначенні (призначена для систематичного, послідовного, найбільш доцільного проведення будь-якої роботи).

У криміналістичній літературі також існують різні тлумачення поняття «методика експертного дослідження». Більшість авторів спираються при цьому на наведену вище трактовку словниковими виданнями. Так, у словнику основних термінів судових експертиз вказано, що методика експертизи (експертного дослідження) це система методів (прийомів, технічних засобів), що застосовуються під час вивчення об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, які стосуються предмету певного роду, виду та підвиду судової експертизи [14]. Далі наводиться поняття методики проведення

експертизи (експертного дослідження) у конкретній справі. Вона визначається як система методів, яка формується безпосередньо в ході дослідження на базі загальної методики та досвіду експерта й застосовується екпертом при вирішенні конкретного експертного завдання.

О. Р. Шляхов розумів експертну методику як систему наукових методів, прийомів і технічних засобів, що використовуються для вирішення поставлених питань [15].

На думку В. С. Митричева, методика експертного дослідження – це цілеспрямоване та системне використання сукупності прийомів і методів, що з найбільшою ефективністю приводить до вирішення питань певного роду [16].

Як видно, усі ці визначення експертної методики є похідними від поняття системи (сукупності) методів.

Професор Д. Я. Мирський (наукова стаття якого була опублікована у 1980 році та цілком присвячена проблематиці експертної методики) стосовно визначення В. С. Митричева справедливо відмічав, що тлумачення ним методики як процесу, діяльності із застосування сукупності прийомів і методів (а не в якості самої їх сукупності, як такої) невірно, оскільки методика – це порядок, програма певного роду діяльності, а не сама діяльність [17]. Він запропонував визначення експертної методики як детально регламентованої програми вивчення особою, яка має спеціальні знання, властивостей певних об'єктів для встановлення обставин, що мають доказове значення, змістом якої є застосування у певній послідовності розробленої для цієї мети системи методів дослідження. При цьому Д. Я. Мирським висловлювалась точка зору про те, що поняття методики як системи методів хоча й вірно в принципі, але по суті є скоріше характеристикою структури методики експертного дослідження, а не визначенням самого поняття, оскільки визначення повинно містити, перш за все, вказівку на роль методики як інструкції до дій експертів. Визначення Д. Я. Мирським експертної методики як програми експертної діяльності уявляється вдалим. Воно ставить на перше місце саме суть, функціональну роль даної категорії, наповнює її «живим» змістом, наближає до практичної експертної діяльності, актуалізуючи при цьому продуктивний потенціал системи методів.

Дійсно, абстрактно визначена сукупність прийомів та способів ще не є методикою, хоча й складає її необхідний зміст. Це лише можливість методики як певного «інструмента» практичної діяльності експерта. Експертна методика – це система методів, що організована з точки зору певної мети, завдань, можливостей дослідження. У цьому сенсі поняття, що розглядається, зіставляване саме з поняттям програми експертного дослідження.

Запропоноване Д. Я. Мирським визначення експертної методики як програми експертної діяльності можна підтримати й такими аргументами: 1) експертна методика передбачає використання методів й операцій, що входять до неї, у певній послідовності; поняття програми вже містить у собі цей момент послідовного здійснення дій, що плануються; 2) у визначенні експертної методики як специфічної програми для експерта відображено також її суб'єктивний момент, тобто мається на увазі суб'єкт – розробник методики та

суб'єкт – особа, що її застосовує, оскільки будь-яка програма розробляється кимось і для когось.

На початку 90-х років минулого сторіччя під керівництвом Р. С. Белкіна була захищена кандидатська дисертація «Експертна методика як одна з основних категорій загальної теорії та практики судової експертизи». У зазначеній роботі експертна методика визначається як програма вирішення експертної задачі, яка складається з послідовних практичних і розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей та зв'язків досліджуваних об'єктів і передбачають для цього застосування системи певних методів дослідження [18].

Професор Т. В. Аверьянова визначала експертну методику як систему приписів (категоричних або альтернативних) стосовно вибирання та застосування у певній послідовності та у визначених існуючих та створюваних умовах методів та засобів вирішення завдань [3].

Отже, актуалізуючи визначення поняття експертної методики з урахуванням викладеного вище, вбачається, що воно повинно набути наступного змісту.

Під терміном «експертна методика» розумітимемо детально регламентовану програму вирішення експертного завдання (експертних завдань), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, подій) та передбачають застосування при цьому системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження.

1.2 Види експертних методик

Оскільки експертні методики безпосередньо пов'язані з експертними завданнями, то їх можна було б згрупувати у залежності від класифікації останніх. Тобто підставою для класифікації методик є характер вирішуваного експертного завдання. Проте, важко запропонувати виключний перелік завдань експертизи та їх систематизацію, тому уявляється доцільним розмежовувати експертні методики за даною підставою лише у загальному вигляді в залежності від цільового характеру експертних завдань, що вирішуються, на ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні та ситуаційні.

Методики, спрямовані на вирішення цих класів завдань, не залежать від характеру досліджуваних об'єктів, нібито абстраговані від них. Такі програми дій експерта є загальними для усіх об'єктів при розв'язанні певного класу завдань, вони визначають основну, принципову процедуру їх вирішення.

У криміналістичній літературі ці методики іноді називають *загальними*, оскільки вони є загальними для усіх галузей судової експертизи. Проте, уявляється більш вірним називати їх міжгалузевими (оскільки вони використовуються у всіх або в декількох галузях судової експертизи), на відміну від загальних методик класу, роду, виду (різновиду) судових експертиз.

Щодо конкретних галузей судової експертизи, то у межах кожної з них експертні методики прийнято диференціювати за ступенем загальності на

загальні та окремі.

Під *загальною методикою* розуміється система правил, загальних положень, що стосуються способів (програм) вирішення завдань, методів та окремих методик дослідження, які застосовуються як у певній галузі експертизи, так і в окремих її родах і видах. Тобто *загальна методика* кожної галузі судової експертизи має різні рівні (клас, рід, вид та різновид судових експертиз) і на кожній сходинці вона єднає загальні й окремі методи, а також окремі методики дослідження, що застосовуються у даному класі, роді, виді, різновиді. Крім того, вона містить у собі правила-приписи методів окремих криміналістичних теорій (ідентифікації, діагностики, ситуалогії) та положення міжгалузевих методик, які стосуються процедури вирішення відповідного класу завдань. *Загальна методика* будь-якого рівня базується на пізнанні закономірностей формування й функціонування досліджуваних об'єктів, що відносяться до цієї галузі (класу, роду, виду) судової експертизи, тому до її структури входять загальні схеми вирішення експертних задач даного рівня.

Окремі експертні методики (ще їх називають типовими) – це схеми, програми розв'язання експертних завдань певного типу в залежності від характеру досліджуваних об'єктів і поставлених питань. Вони створюються в рамках кожного роду (виду, різновиду) експертиз та будуються на базі загальних методик. Їх доцільно систематизувати в залежності від вирішуваної задачі та об'єкта дослідження одночасно, тобто на основі блоку «об'єкт-задача».

Можливе також *диференціювання окремих експертних методик* у залежності від того, які за характером методи, тобто методи яких «материнських наук» покладено в основу їх формування. За цим принципом можна диференціювати методики, засновані на хімічних, фізичних, фізико-хімічних, математичних, традиційних криміналістичних та інших методах.

Необхідно відмітити, що на цей час все більшого значення набуває комплексний підхід до дослідження об'єктів судової експертизи, коли їх властивості та зв'язки вивчаються з різних сторін, у комплексі, часто – різними за характером методами. Такий підхід обумовлює створення та розвинення комплексних експертних методик, застосування яких вимагає від експерта оволодіння методами різних наук. Таким чином, відбувається інтегрування експертних знань, причому інтенсивність цього процесу з часом збільшується, а кількість комплексних методик зростає.

Крім значень, розглянутих вище, термін «методика» використовується в судовій експертизі як план, схема вирішення експертного завдання (задач) при проведенні конкретного експертного дослідження. Це так звана «*конкретна методика*» експертного дослідження. Якщо наведені вище два значення терміна «експертна методика» співвідносяться між собою як загальне та окреме, то методика конкретного експертного дослідження являє собою практичне використання існуючих теоретичних і методичних положень для вирішення певного завдання при проведенні кожного конкретного дослідження. Іншими словами, конкретна методика – це спосіб розв'язання певної (конкретної, нетипової) експертної ситуації, яка включає до себе мету

дослідження (тобто відповідь на питання) й умови, в яких вона буде досягнута.

Побудова кожної конкретної методики ведеться на основі загальних експертних методик. У той же час, вибираючи найбільш прийнятний спосіб (програму) вирішення конкретного завдання, експерт керується знанням окремих методик, за необхідності застосовуючи їх у процесі дослідження. Проте, жодне експертне дослідження не може здійснюватися тільки за допомогою розроблених окремих методик.

Оскільки будь-яке експертне завдання містить у собі елемент невизначеності (особливо в евристичних задачах), конкретна методика потребує від експерта більш менш самостійного, творчого підходу. Але при цьому ніякі дії експерта не повинні протирічити обов'язковим положенням (алгоритмам) загальних та окремих експертних методик, які він застосовує при вирішенні конкретного експертного завдання. Слід зазначити й те, що документуванню підлягають, як правило, тільки загальні та окремі методики.

1.3 Аналіз змісту та складових експертних методик

Для того, щоб глибше зрозуміти сутність, призначення та принципи функціонування якої-небудь системи, необхідно, в першу чергу, звернутися до аналізування її змісту та складових елементів. Це відноситься й до методики експертного дослідження, оскільки вона являє собою програму, яка базується на системі методів, правил та прийомів його проведення.

Як відмічалося вище, у криміналістичній літературі немає єдиного тлумачення поняття «експертна методика», але жодне із визначень не обходиться без вказування на її структурні елементи. У той же час є різні точки зору відносно складу, співвідношення й значення останніх: або до методики включаються методи та прийоми експертного дослідження, або методи, прийоми та технічні засоби, або методика уявляється як сукупність методів, іноді до неї включають прийоми, операції, дії, що базуються на певних методах.

Перед тим, як проаналізувати наведені нижче думки вчених та практиків щодо складових експертної методики, необхідно зупинитися на значенні термінів «метод», «прийом», «операція», які часто вживаються як синоніми.

Задача ускладнюється тим, що не тільки в криміналістичній, але й у філософській літературі немає більш-менш єдиного розуміння поняття «метод». Як відмічає професор В. О. Ядов, деякі автори одну й ту ж саму систему дій називають методом, інші – технікою, треті – процедурою чи методикою [19].

Термін «метод» має декілька смислових значень. Якщо метод розглядати як спосіб вирішення поставленої задачі, як призначену для цього систему прийомів, дій, операцій [20], то у такому випадку поняття «методика», «метод», «прийом» різняться лише за ступенем загальності: методика є системою методів, кожний із яких включає до себе сукупність конкретних прийомів дослідження. Д. Я. Мирським пропонується умовна назва «робочий метод», тобто оптимальний спосіб вирішення того чи іншого експертного завдання, що являє собою систему дій з вивчення властивостей об'єктів експертизи. Зокрема,

він зазначає: якщо методика – це програма вирішення задачі в цілому за допомогою системи робочих методів, то кожний робочий метод – це програма вирішення окремого проміжного завдання за допомогою системи прийомів [17]. Але за такого підходу поняття «метод» і «методика» нерідко ототожнюються, так як методика – це теж спосіб вирішення завдань. При експертному дослідженні розмежувати ці завдання за ступенем загальності нерідко важко.

Тому більш прийнятною уявляється трактовка методів як правил, способів дослідження, розроблених на основі пізнання об'єктивних закономірностей дійсності. Якщо підходити до поняття методу саме таким чином, то слід погодитись із твердженням А. І. Вінберга та Н. Т. Малаховської про те, що методика являє собою спосіб вирішення задачі, який базується на певних методах та складається з ряду прийомів, операцій, дій [21]. Терміни «прийом», «операція», «дія», мабуть, тут вжиті як синоніми.

Звичайно поняття «прийом» пов'язується із реалізацією того чи іншого метода, тобто для ефективного використання останнього застосовується сукупність спеціальних прийомів [19]. В експертній практиці вказаний термін часто вживається для позначення дій по відношенню до технічних засобів, апаратури тощо. Сукупність прийомів являє собою спосіб застосування цих технічних засобів [11]. У будь-якому разі поняття «операція» (практичні дії та розумові акти) включає й поняття «прийом».

Щодо терміну «засіб», то, як справедливо відмічає Д. Я. Мирський, по відношенню до експертного дослідження маються на увазі не тільки технічні засоби (прибори, апаратура), але й матеріали (наприклад, хімічні реактиви, фотореактиви тощо) [17].

Таким чином, до структури експертної методики обов'язково входить сукупність методів дослідження (діалектико-матеріалістичного методу, методів формальної (традиційної) логіки; загальнонаукових методів), яка є базою будь-якої експертної методики. Сама методика являє собою програму вирішення експертного завдання, що складається із послідовного ряду операцій, спрямованих на вивчення ознак, пізнання властивостей та зв'язків досліджуваних об'єктів. Тобто, система методів експертного дослідження виражає, реалізує себе в програмі вирішення експертної задачі (тобто в експертній методиці) у вигляді послідовних практичних та розумових операцій. Вони можуть передбачати вивчення об'єктів експертизи як з використанням певних засобів дослідження, так і без них (наприклад, органолептичні).

Аналізуючи складові експертних методик, необхідно більш детально зупинитися на характері загальних та окремих методик, а також методики конкретного експертного дослідження. У принципі, вони мають однотипну структуру: будь-яка методика складається з системи методів і передбачає здійснення ряду послідовних операцій для вирішення експертного завдання. Проте кожна з них має характерні особливості. Так, загальна методика кожної галузі судової експертизи має різні рівні (клас, род, вид і різновид судових експертиз) і на кожній сходинці вона єднає загальні й окремі методи, а також окремі методики дослідження, що застосовуються у даному класі, роді, виді,

різновиді. Крім того, вона включає в себе правила-приписи методів окремих криміналістичних теорій (зокрема, ідентифікації, діагностики, ситуалогії) стосовно процедури вирішення певного класу завдань.

Загальна методика базується на основі пізнання закономірностей формування й функціонування досліджуваних об'єктів, що відносяться до даної галузі (класу, роду, виду) судової експертизи. Тому вона об'єднує й включає ряд положень, які характеризують ці об'єкти в цілому.

Загальна методика базується також на пізнанні процесу дослідження об'єктів, що нею об'єднуються, та саме тому включає й загальні схеми вирішення експертних задач даного рівня. Тому складові загальної методики судової експертизи та їх опис залежать від структури пізнавальної діяльності експерта. По мірі проникнення в сутність цього пізнавального процесу відбувається й удосконалення загальної експертної методики, змінюються погляди на її структуру. Наприклад, О. Р. Шляхов виокремлював чотири етапи експертного дослідження при вирішенні ідентифікаційної задачі: огляд речових доказів та порівняльного матеріалу; роздільний аналіз, спрямований на вивчення індивідуальних особливостей кожного об'єкта; зіставлення ознак і властивостей порівнюваних об'єктів; оцінка результатів порівняння і формулювання висновків експерта [8]. За цією схемою будувалися й загальні ідентифікаційні методики в окремих галузях криміналістичної експертизи. Проте, вивчення суб'єктивної сторони експертної діяльності, тобто дій та операцій експерта в процесі вирішення ідентифікаційної задачі при проведенні, наприклад, судово-почеркознавчої експертизи, показало, що цей процес має ієрархічну, рівневу структуру. Кожний рівень, у свою чергу, складається з етапів і стадій дослідження.

На першому рівні (попереднє дослідження) здійснюється ознайомлення з наданими матеріалами, оглядання та попереднє вивчення досліджуваних об'єктів і порівняльного матеріалу, їх попереднє порівняння, оцінювання та формування експертних версій, планування майбутнього дослідження. На наступних рівнях відбувається перевіряння висунутих експертних версій, детальне вивчення об'єкта та зразків із використанням різних методів, застосування окремих експертних методик, заключне оцінювання отриманих результатів і формування висновку [22].

Так, наприклад, на основі отриманих даних про структуру експертного пізнання була уточнена загальна методика судово-почеркознавчої експертизи, яка також має власну рівневу структуру [23].

Таким чином, загальний алгоритм вирішення завдань почеркознавчої експертизи виглядає таким чином.

Перший рівень:

I-й етап. Ознайомлення з усіма матеріалами, що надійшли.

Стадія 1. Ознайомлення з документами, що є підставою для проведення дослідження (постанова, ухвала чи звернення юридичної чи фізичної особи).

Стадія 2. З'ясування завдання та його віднесення до певного класу та роду.

Стадія 3. Перевіряння наявності досліджуваного документа/об'єкту та

інших документів, наданих для проведення дослідження, їх відповідності переліку, наведеному в супровідному листі та (або) у документі, який є підставою для проведення дослідження.

II-й етап. Огляд досліджуваного почеркового об'єкта.

Стадія 1. Визначення виду, знакового складу, обсягу (інформативності) досліджуваного почеркового об'єкта.

Стадія 2. Визначення придатності почеркового об'єкта для ідентифікаційного дослідження.

Стадія 3. З'ясування умов виконання досліджуваного почеркового об'єкта.

III-й етап. Огляд і попереднє вивчення порівняльного матеріалу.

Стадія 1. Попереднє оцінювання достатності (за кількістю та якістю) наданих порівняльних матеріалів.

Стадія 2. Визначення умов виконання зразків.

Стадія 3. Попереднє визначення варіаційності зразків.

Стадія 4. Перевіряння достовірності зразків.

Стадія 5. Аналізування зіставності зразків із досліджуваним почерковим об'єктом за часом виконання, характером виконання, умовами нанесення (зокрема, особливостями матеріалу письма та пишучого приладу), будовою письмових знаків за конструкцією в цілому. Відбирання найбільш зіставляваних зразків.

IV-й етап. Попереднє порівняння.

V-й етап. Попереднє оцінювання.

VI-й етап. Планування майбутніх дій експерта.

Другий рівень:

I-й етап. Визначення умов виконання досліджуваного почеркового об'єкта.

Стадія 1. Виявлення діагностичних ознак у досліджуваному почерковому об'єкті.

Стадія 2. Виявлення діагностичних ознак у зразках почерку та (або) підпису особи.

Стадія 3. Порівняння комплексів діагностичних ознак, встановлених у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках почерку і (або) підпису особи.

Стадія 4. Оцінювання результатів порівняння та формування висновку про умови виконання.

II-й етап. Дослідження загальних ознак почерку.

Стадія 1. Роздільне вивчення загальних почеркових ознак у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках.

Стадія 2. Порівняння загальних почеркових ознак, виявлених у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках.

Стадія 3. Оцінювання результатів порівняння загальних почеркових ознак.

III-й етап. Дослідження окремих ознак почерку.

Стадія 1. Роздільне вивчення окремих почеркових ознак у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках.

Стадія 2. Порівняння окремих почеркових ознак, виявлених у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках.

Стадія 3. Оцінювання результатів порівняльного дослідження окремих почеркових ознак.

IV-й етап. Заключне оцінювання результатів дослідження.

V-й етап. Складання висновку за результатами проведеного дослідження.

Третій рівень: якщо на якісному рівні експерт не дійшов висновку, то застосовуються кількісні почеркознавчі методики для отримання додаткової корисної інформації.

На наш погляд, рівнева структура характерна й для загальних методик, що застосовуються в інших галузях судової експертизи.

Структура окремих методик, має характерні особливості та, в принципі, аналогічна структурі загальних методик. У складі окремих методик є також положення, що стосуються описування певної групи об'єктів, для дослідження яких дані методики призначені, їх властивостей та ознак. Це описування вже носить деталізований характер, тому що воно спирається на поглиблене вивчення об'єктів саме даної групи, на виявлення ознак, суттєвих для вирішення саме даної типової задачі. Описову частину методики можна умовно назвати об'єктною компонентою, оскільки вона стосується характеристики об'єктів експертного дослідження.

Інша необхідна складова будь-якої окремої методики представлена функціональною процедурною частиною, що відноситься до суб'єкта експертної діяльності та являє собою описування дій, операцій експерта при вирішенні певної задачі (суб'єктна компонента). Ці положення можуть носити як обов'язковий, так й альтернативний характер. Вказана частина є основним елементом, ядром експертної методики.

Об'єктний та суб'єктний компоненти є в структурі будь-якої окремої експертної методики, хоча їх пропорції можуть бути різними. Ці складові поєднані в методиці, взаємодоповнюють та обумовлюють (а іноді й передбачають) одна одну (більш детально зміст та структура експертних методик розглянуто у другому розділі цієї роботи).

Щодо будови методики конкретного експертного дослідження, то вона також має свої особливості. Ця методика пов'язана з процесом експертного пізнання, є його невід'ємною частиною. Кожна конкретна методика розробляється експертом на основі загальної експертної методики та тому будується в залежності від рівнів, етапів і стадій дослідження. У той же час, обираючи найбільш прийнятний спосіб вирішення конкретного завдання, експерт керується й знанням окремих методик, за необхідності застосовуючи їх у процесі дослідження. Проте жодне експертне дослідження не може здійснюватися тільки за допомогою розроблених окремих методик. Будь-яка експертна задача містить у собі елемент невизначеності й тому, у тому чи іншому ступені вимагає від експерта самостійного, творчого підходу, а це, у свою чергу, позначається на структурі методики конкретного дослідження. Тому методика конкретного експертного дослідження сполучає у собі заздалегідь розроблені алгоритми та створені самим експертом у процесі

роботи евристичні (творчі) способи вирішення завдання [24].

1.4. Функції експертних методик

Експертна методика як категорія судово-експертної діяльності щільно пов'язана з процесом експертного пізнання. Її значення, в першу чергу, визначається тією роллю, яку вона відіграє в цьому процесі та яка може бути розкрита шляхом аналізування її функцій.

Основна функція будь-якої експертної методики спрямована на досягнення безпосередньої мети дослідження – встановлення фактів, що мають доказове значення. Це і є кінцевою експертною задачею, яка може поділятися на задачі проміжні (підзадачі), від результатів яких, насамкінець, залежить здійснення основної мети експертного дослідження. Головна (цільова) функція будь-якої експертної методики підкорена вирішенню експертної задачі (кінцевої або проміжної), тому її можна визначити як вирішальну.

Застосування експертної методики не завжди призводить до досягнення мети дослідження. Це пояснюється, по-перше, тим, що будь-яка стандартна методика забезпечує вирішення експертного завдання лише за певних умов, які повинні обов'язково зазначатись в методиці та дотримуватись у процесі її застосування експертом. Недотримання цих умов може спричинити експертну помилку. По-друге, при проведенні конкретного дослідження експертом може бути висунута помилкова версія, в результаті чого буде зроблено неправильне обрання методики. Це особливо стосується евристичних завдань, тобто завдань з невизначеними похідними даними.

Проте, за правильного визначення похідних даних та дотримання умов застосування окремої методики вона теоретично повинна вести до пізнання об'єктивної істини, тобто здійснювати свою вирішальну функцію. Якщо ж ця функція в якійсь методиці не виконує свого призначення, не реалізує себе на практиці (наприклад, застосування методики часто призводить до висновку про неможливість вирішення питання, тобто до висновку у формі «не виявилось можливим встановити», або взагалі веде до помилкових висновків), то така експертна методика є неефективною, недосконалою, потребує доопрацювання або взагалі не повинна використовуватись в експертній практиці. У подібних випадках виникає необхідність у розробленні нових, більш досконалих, більш надійних методів і методик для вирішення даного типу задач. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що ефективність методики (тобто можливість за її допомогою отримати необхідний результат) щільно пов'язана з її основною, вирішальною функцією. Чим вона вище, тим успішніше здійснює свою цільову функцію на практиці. Тому у всіх галузях судової експертизи необхідне аналізування існуючих методів і методик, та зокрема, тих з них, які розроблені для вирішення однієї й тієї ж задачі. Це дозволяє експертам відмовитись від менш надійних методик на користь тих, які забезпечують отримання більш точних результатів.

Іншою необхідною функцією експертної методики (як і будь-якої

методики взагалі) є систематизуюча функція, яка забезпечує внутрішню єдність і структурний зв'язок елементів методики між собою. У першу чергу, це взаємозв'язок методів, система яких утворює дану експертну методику. А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська відмічають, що кожний із методів експертизи пов'язаний з іншими, іноді навіть зумовлює й контролює результати іншого методу [21]. Система методів, у свою чергу, визначає впорядкованість прийомів і технічних засобів, практичних та розумових операцій, що входять до складу методики. Виходячи з цього, можна прослідкувати взаємозв'язок систематизуючої та вирішальної функцій, оскільки при створенні методики відбувається не механічне запозичення тих чи інших методів і засобів з інших галузей знання, а синтезоване, перетворене у відповідності із своєрідною цілеспрямованістю їх застосування.

Оскільки експертна методика являє собою програму вирішення експертного завдання, то їй обов'язково притаманна й прогностична функція, яка також пов'язана із систематизуючою. Як зазначається у Філософському енциклопедичному словнику, прогнозування (у перекладі з грецької означає «передбачення», «пророкування») знаходиться у взаємозв'язку із цілепокладанням, плануванням, програмуванням [25]. Прогностична функція експертної методики полягає в тому, що остання дозволяє передбачити результат дослідження, причому це не інтуїтивне пророкування, а наукове передбачення, засноване на достовірному знанні.

Методика конкретного дослідження розробляється експертом не тільки з урахуванням досліджуваних об'єктів, вирішуваних задач, але й також з урахуванням знання типових загальних й окремих експертних методик, зокрема – знання передбачуваних результатів, до яких може призвести застосування тієї чи іншої стандартної методики. Далі, у залежності від досягнення або недосягнення мети, результатів вирішення проміжних задач розробляється подальший план дослідження. Таким чином, прогностична функція експертної методики не тільки впливає на розроблення експертом конкретної програми дослідження, але й в якійсь мірі забезпечує зв'язок між етапами та рівнями проведення експертизи, відіграє певну контролюючу роль.

Найбільш оптимальній організації процесу сприяє прагматична функція експертної методики. Тому цей процес немов би «корегується» відповідно до конкретних практичних умов. Основне призначення даної функції полягає у забезпеченні наукової організації роботи експерта. З цією метою до складу ряду експертних методик включаються експрес-методи, розробляються методики, що передбачають застосування ПЕОМ, тощо. Це сприяє не тільки вирішенню нових задач, підвищенню надійності й достовірності висновків, але й значному скороченню часу виконання експертиз. Прагматична функція характерна й для методики конкретного експертного дослідження, оскільки експерт завжди її будує з урахуванням певних практичних умов, враховуючи не тільки її надійність, але й такі критерії як забезпечення (по можливості) збереження речового доказу, економне витрачання матеріалів, тривалість дослідження тощо. Побудова методики конкретного дослідження повинна здійснюватися експертом із урахуванням усіх обставин експертизи, що проводиться.

Коли ж рішення прийняте експертом, тобто складена конкретна програма дослідження, тоді вже сама ця програма визначає дії експерта, обумовлює та направляє їх (принаймні, до отримання якихось проміжних результатів). Таким чином, можна зробити висновок, що експертній методиці притаманна й керуюча функція. Для її успішної реалізації при описуванні експертних методик у методичній літературі розділи з викладення дій та операцій експерта слід складати (за можливості) в доступній формі, ясно та послідовно.

Важливу роль в експертному пізнанні відіграє й оціночна функція експертної методики. Весь процес дослідження пов'язаний з оціночною діяльністю експерта, яка в певній мірі носить суб'єктивний характер. Проте ряд факторів, що впливають на оцінювальну діяльність, має об'єктивний характер. До їх числа відносяться, зокрема, наукові положення загальної методики (наприклад, у традиційних родах криміналістичної експертизи – положення теорії ідентифікації), а також застосовувані експертом окремі методики. Методики, що використовуються експертом, у певній мірі впливають на формування його оціночних суджень, внутрішнього переконання, а значить, і на характер його остаточних висновків. Тому очевидний зв'язок оціночної і вирішальної функцій експертної методики. Чим сильніший вплив методики на оцінювання результатів дослідження, тим об'єктивніше це оцінювання, а отже – тим успішніше буде досягнута основна мета експертного дослідження.

У традиційних родах криміналістичної експертизи (зокрема, у почеркознавчій) об'єктивізації оціночної діяльності експерта сприяє впровадження кількісних методів дослідження в практику проведення цих експертиз. Імовірно-статистичні методи дозволяють досягати високого ступеня об'єктивності, сприяють обґрунтованому формуванню внутрішнього переконання експерта за рахунок математично точних кількісних оцінок, що дають можливість застосування ПЕОМ.

Також необхідно пам'ятати, що висновки експерта повинні бути не просто істинними, але й бути достовірними, обґрунтованими. Інтуїтивні припущення експерта не можуть бути покладені в основу експертного висновку. Як справедливо відмічають Л. В. Пустовалов та Ю. І. Сосєдко, інтуїції буває достатньо для істини, але її недостатньо, щоб переконати в цій істині інших та переконатись самому [26]. Вочевидь, що однією з гарантій достовірності висновків експерта слугує експертна методика, тому її необхідною функцією є обґрунтування висновку (обґрунтовальна). Вона виконує своє призначення не тільки на етапі проведення експертизи, але й при оцінюванні висновку експерта слідчим, прокурором і суддею. Проте із розвиненням науки й техніки слідчому, прокурору та судді стає все складніше оцінювати висновок експерта з точки зору достовірності, оскільки постійно збільшується обсяг знань, що відносяться до спеціальних, ускладнюється технічна база, яка використовується експертом, застосовуються складні математичні, фізичні, хімічні та інші методи дослідження. У зв'язку з цим виникають складності й при описуванні процесу застосування експертної методики в дослідницькій частині висновку. Цей процес, безумовно, повинен знайти своє відображення у висновку експерта, проте таким чином, щоб він був

максимально стислим, достатньо ясным та науково обґрунтованим. Слід сказати, що в криміналістичній літературі поки що відсутня єдність думок із питання оптимізування змісту й форми експертного висновку, ця проблема існує та чекає ще на своє вирішення.

Насамкінець слід відмітити, що пізнавальна функція експертної методики полягає в тому, що остання сприяє набуттю нових знань. У першу чергу, це відноситься безпосередньо до процесу експертного дослідження. З одного боку, застосування методики дозволяє пізнавати досліджуваний об'єкт, тому пізнавальна функція фактично збігається з вирішальною. З іншого боку, застосовуючи методику, експерт практично опановує її, тим самим підвищуючи свій професійний рівень. У цьому випадку пізнавальна функція виступає вже як самостійна.

Також самостійну роль вона відіграє при вивченні експертної методики будь-ким. Ознайомлюючись із положеннями загальної методики, змістом окремих методик, особа, що навчається, глибше проникає в сутність певних об'єктів (по відношенню до яких розроблені ці методики) і методів їх вивчення, у неї відбувається приріст як знань у цілому, так і спеціальних знань. Крім того, при проведенні комплексних досліджень експертам необхідно також знайомство з методиками суміжних спеціальностей.

Враховуючи постійне розвинення науки та техніки, кожний експерт зобов'язаний систематично поповнювати свої професійні знання, для чого необхідно знайомитися з науковими досягненнями, опановувати нові методи й методики дослідження у тій чи іншій галузі судової експертизи.

Отже, нами були розглянуті в загальних рисах функції експертної методики, що так чи інакше впливають на процес експертного дослідження, вирішення конкретних експертних задач. Проте, основна мета проведеного аналізування полягала в тому, щоб розкрити призначення методики дослідження як «інструменту» практичної експертної діяльності. Уявляється, що з урахуванням перерахованих функцій повинні вдосконалюватись існуючі стандартні методики, розроблятися нові, а також будуватися конкретні методики експертного дослідження.

Крім того, експертній методиці як категорії загальної теорії судової експертизи притаманні такі функції:

а) класифікаційна (загальна експертна методика є суттєвою ознакою кожного класу, роду, виду та різновиду судової експертизи, які прийнято розмежовувати за триединою основою – предметом, об'єктом та методикою дослідження);

б) формуюча (розроблення експертних методик впливає на формування нових галузей судової експертизи);

в) методологічна (будь-яка експертна методика є в певній мірі теоретичною системою знань, ідей стосовно тих об'єктів дослідження, для вивчення яких вона розроблена; методологія предметної експертизи зароджується в надрах загальної експертної методики).

1.5 Висновки за розділом 1

У розділі 1 визначено наступне.

1. Актуалізовано поняття *експертної методики* як детально регламентованої програми вирішення експертного завдання, яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають застосування при цьому системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження.

2. Визначено, що методики за рівнем загальності поділяються на загальні, окремі, конкретні.

Під *загальною методикою* розуміється система правил, загальних положень, що стосуються способів (програм) вирішення завдань, методів та окремих методик дослідження, які застосовуються як у певній галузі експертизи, так і в окремих її родах і видах.

Окремі експертні методики (типові) – це схеми, програми розв'язання експертних завдань певного типу в залежності від характеру досліджуваних об'єктів і поставлених питань. Вони створюються в рамках кожного роду (виду, різновиду) експертиз та будуються на базі загальних методик.

«*Конкретна методика*» експертного дослідження являє собою практичне використання положень загальних та окремих (типових) методик для вирішення певного завдання при проведенні кожного конкретного дослідження. Документуванню підлягають, як правило, тільки загальні та окремі методики.

3. Будь-яка методика складається із системи методів і передбачає здійснення ряду послідовних операцій для вирішення експертного завдання. Проте кожна з них має характерні особливості. Так, *загальна методика* кожної галузі судової експертизи має різні рівні (клас, род, вид і різновид судових експертиз) та на кожній сходинці вона єднає загальні й окремі методи, а також окремі методики дослідження, що застосовуються у даному класі, роді, виді, різновиді. Крім того, вона включає до себе правила-приписи методів окремих криміналістичних теорій (ідентифікації, діагностики, ситуалогії) стосовно процедури вирішення певного класу завдань.

Структура *окремих методик*, має характерні особливості та, в принципі, аналогічна структурі загальних методик. У складі окремих методик є також положення, що стосуються описування певної групи об'єктів, для дослідження яких дані методики призначені, їх властивостей та ознак. Це описування вже носить деталізований характер, тому що воно спирається на поглиблене вивчення об'єктів саме даної групи, на виявлення ознак, суттєвих для вирішення саме даної типової задачі. Описову частину методики можна умовно назвати об'єктною компонентою, оскільки вона стосується характеристики об'єктів експертного дослідження.

Інша необхідна складова будь-якої окремої методики представлена функціональною процедурною частиною, що відноситься до суб'єкта експертної діяльності та являє собою описування дій, операцій експерта при вирішенні певної задачі (суб'єктна компонента). Ці положення можуть носити

як обов'язковий, так і альтернативний характер. Вказана частина є основним елементом, ядром експертної методики.

Об'єктний та суб'єктний компоненти є в структурі будь-якої окремої експертної методики, хоча їх пропорції можуть бути різними. Ці складові поєднані в методиці, взаємодоповнюють та обумовлюють (а іноді й передбачають) одна одну.

Методика *конкретного експертного дослідження* щільно пов'язана з процесом експертного пізнання, є його невід'ємною частиною. Кожна *конкретна методика* розробляється експертом на основі загальної експертної методики та тому будується в залежності від рівнів, етапів і стадій дослідження. У той же час, обираючи найбільш прийнятний спосіб вирішення конкретного завдання, експерт керується й знанням окремих методик, за можливості застосовуючи їх у процесі дослідження. Проте жодне експертне дослідження не може здійснюватися тільки за допомогою розроблених окремих методик. Будь-яка експертна задача містить у собі елемент невизначеності й тому, у тому чи іншому ступені, вимагає від експерта самостійного, творчого підходу, а це, у свою чергу, позначається на структурі методики конкретного дослідження. Тому методика конкретного експертного дослідження сполучає у собі заздалегідь розроблені алгоритми та створені самим експертом у процесі роботи евристичні (творчі) способи вирішення завдання.

4. *Експертна методика* як категорія судово-експертної діяльності щільно пов'язана з процесом експертного пізнання. Її значення, в першу чергу, визначається тією службовою роллю, яку вона відіграє в цьому процесі та яка може бути розкрита шляхом аналізу її функцій.

Основна функція будь-якої експертної методики спрямована на досягнення безпосередньої мети дослідження – встановлення фактів, що мають доказове значення. Це і є кінцевою експертною задачею, яка може поділятися на задачі проміжні (підзадачі), від результатів яких, насамкінець, залежить здійснення основної мети експертного дослідження. Головна (цільова) функція будь-якої експертної методики підкорена вирішенню експертної задачі (кінцевої або проміжної), тому її можна визначити як *вирішальну*.

Іншою необхідною функцією експертної методики (як і будь-якої методики взагалі) є *систематизуюча функція*, яка забезпечує внутрішню єдність і структурний зв'язок елементів методики між собою. У першу чергу, це взаємозв'язок методів, система яких утворює дану експертну методику.

Оскільки експертна методика являє собою програму вирішення експертного завдання, то їй обов'язково притаманна й *прогностична функція*, яка також пов'язана із систематизуючою. Прогностична функція експертної методики полягає в тому, що остання дозволяє передбачити результат дослідження, причому це не інтуїтивне пророкування, а наукове передбачення, засноване на достовірному знанні. Методика конкретного дослідження розробляється експертом не тільки з урахуванням досліджуваних об'єктів, вирішуваних задач, але й також з урахуванням знання загальних й окремих експертних методик, зокрема – знання передбачуваних результатів, до яких може призвести застосування тієї чи іншої стандартної методики.

Коли ж рішення прийняте експертом, тобто складена конкретна програма дослідження, тоді вже сама ця програма визначає дії експерта, обумовлює та направляє їх (принаймні, до отримання якихось проміжних результатів). Таким чином, можна зробити висновок, що експертній методиці притаманна й *керуюча функція*. Для її успішної реалізації при описуванні експертних методик у методичній літературі розділи з викладення дій та операцій експерта слід складати (за можливості) в доступній формі, ясно та послідовно.

Важливу роль в експертному пізнанні відіграє й *оціночна функція* експертної методики. Весь процес дослідження пов'язаний з оціночною діяльністю експерта, яка в певній мірі носить суб'єктивний характер. Проте, ряд факторів, що впливають на оцінювальну діяльність, має об'єктивний характер. До їх числа відносяться, зокрема, наукові положення загальної методики (наприклад, у традиційних родах криміналістичної експертизи – положення теорії ідентифікації), а також застосовувані експертом окремі методики. Методики, що використовуються експертом, у певній мірі впливають на формування його оціночних суджень, внутрішнього переконання, а значить, і на характер його остаточних висновків. Тому очевидний зв'язок оціночної і вирішальної функцій експертної методики.

Вочевидь, що одною з гарантій достовірності висновків експерта слугує методика експертного дослідження, тому її необхідною функцією є обґрунтування висновку – *обґрунтувальна функція*. Вона виконує своє призначення не тільки на етапі проведення експертизи, але й при оцінюванні висновку експерта слідчим, прокурором і суддею.

Насамкінець слід визначити *пізнавальну функцію* експертної методики, яка полягає в тому, що остання сприяє набуттю нових знань. У першу чергу, це відноситься безпосередньо до процесу експертного дослідження. З одного боку, застосування методики дозволяє пізнавати досліджуваний об'єкт, тому пізнавальна функція фактично збігається з вирішальною. З іншого боку, застосовуючи методику, експерт практично опановує її, тим самим підвищуючи свій професійний рівень. У цьому випадку пізнавальна функція виступає вже як самостійна.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРТНА МЕТОДИКА ЯК ДОКУМЕНТ. ЇЇ СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ. ФОРМУВАННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК

2.1 Поняття експертної методики як документа

Для вирішення експертних завдань із урахуванням потреб слідчо-судової практики в науково-дослідних установах судової експертизи та експертних службах правоохоронних органів держави проводиться наукова робота, в результаті якої створюються нові методики експертних досліджень та актуалізуються вже існуючі. З метою систематизації науково-методичних джерел в будь-якій експертній галузі повинно бути чітко визначено поняття методики експертного дослідження як видання, документа. Ці питання набувають особливої актуальності на сучасному етапі розвитку судової експертизи в Україні у світлі судової реформи, атестування та державного реєстрування експертних методик тощо.

Питання документування методик (останні – у загальновживаному сенсі), у тому числі, експертних методик, або їх (методик) репрезентування як різновидів друкованих видань ставилося неодноразово, як і питання щодо їх (методик) змісту та структури як бібліографічних джерел [11, 27-34]. Проведене аналізування із зазначених питань, показує наступне.

Великим тлумачним словником сучасної української мови визначено, у тому числі, що методика – це документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи [35].

Нормативним документом, що визначає види документів, є ДСТУ 3017-2015 «Видання. Основні види. Терміни та визначення понять» [36]. Зазначеним стандартом визначені загальні поняття видань, які класифіковані за 14-ма видами, зокрема, за їх цільовим призначенням, за аналітико-синтетичним переробленням інформації, за цільовим призначенням, за інформаційними ознаками, за видами неперіодичних видань тощо.

Серед видів видань за цільовим призначенням визначено виробничо-практичні видання – видання, що містять відомості прикладного характеру з технології, техніки й організації виробництва, а також інших сфер практичної діяльності для професійного вдосконалення фахівців різного профілю та відповідної кваліфікації. У свою чергу одними із видів виробничо-практичних видань є практичні посібники, методичні рекомендації та методичні настанови, методичні посібники тощо. Поняття методики як видання відсутнє.

У Законі України «Про судову експертизу» [37] встановлено, що методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз» від 02.07.2008 № 595 під поняттям «методика проведення судової

експертизи слід розуміти результат наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання». Після проведення атестації методик проводиться їх державна реєстрація шляхом внесення до Реєстру методик проведення судових експертиз, що використовуються під час проведення експертних досліджень [38].

Враховуючи те, що процес розроблювання методик нормативно регламентований, і вони (методики) після відповідних процедур вносяться до Державного реєстру методик проведення судових експертиз, внаслідок чого їх використання стає обов'язковим при проведенні експертиз, вони фактично набувають статус нормативного видання. Відповідно до ДСТУ 3017:2015 нормативне видання – це офіційне видання, що містить норми, правила, вимоги, загальні принципи, процедури чи характеристики щодо різних видів діяльності або їхніх результатів.

Синтезування результатів аналізування поняття методики як *детально регламентованої програми* та методики як *документа*, а також результатів аналізування визначень *видань за цільовим призначенням*, дає підстави для визначення поняття методики як видання в загальноновживаному значенні наступним чином. Методика – це *нормативне* виробничо-практичне видання (видання норм, правил і вимог з конкретних сфер виробничо-практичної діяльності), що *регламентує* послідовність застосування системи методів і засобів, а також правил виконання певної роботи.

Синтезування же результатів аналізування поняття методики в загальноновживаному розумінні як документа та актуалізованого поняття експертної методики (див. розділ 1 цієї роботи), дає підстави для визначення поняття експертної методики як видання, а саме: експертна методика як видання – *нормативний документ*, який *визначає* детально *регламентовану* програму вирішення експертної задачі (експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження.

2.2 Структура експертної методики

Питання щодо визначення структури експертної методики (структури методики експертного дослідження) багаторазово піднімалися в наукових роботах Т. В. Аверьянкової, О. Р. Росінської [3], Л. Є. Ароцкера [39], Р. С. Белкіна [40], М. Є. Бондар [41], А. І. Вінберга [42], Л. А. Вінберга, М. В. Шванкової [43], О. М. Зініна, Н. П. Майліс [44], В. Я. Колдіна [45, 46], Н. І. Клименко [47], Д. Я. Мірського [17], В. С. Мітричева [16], О. М. Моїсєєва [48], М. Я. Сегая [49], Н. О. Селіванова [50], М. В. Терзієва [51], А. І. Устінова, М. А. Соніса [52], О. Р. Шляхова [8, 11], Ю. Ю. Ярослава [29, 33] та інших вчених.

Аксіомою сучасного стану теорії судової експертизи (експертології) є те,

що методика експертного дослідження складається із послідовного викладення змісту її (методики) стадій (етапів). У Словнику основних термінів судових експертиз (1980 р.) за редакцією А. І. Вінберга, О. Р. Шляхова, О. О. Ейсмана зазначено, що стадії експертного дослідження – основні етапи процесу експертного дослідження, які відбуваються один за одним у часі та розрізняються своїми проміжними цілями та комплексами засобів досягнення цих цілей, зокрема комплексом методів експертизи [14].

Репрезентована науково-методична спадщина в галузі формування структури експертної методики, за результатами наукових досліджень професора Т. В. Аверьянкової, бере свій відлік із кінця 40-х років минулого століття [3].

Наведемо окремі приклади поступового формування уяви про структуру методики експертного дослідження в теорії судової експертизи.

Одна із перших, сталих на той час (1961 р.) науково-обґрунтованих концепцій структури методики експертного дослідження, визначеної А. Р. Шляховим, складалася з наступних стадій [8]:

- методика та техніка експертного огляду;
- роздільний аналіз об'єктів криміналістичної експертизи;
- порівнювальне дослідження;
- експертний експеримент;
- оцінювання результатів дослідження.

Як бачимо, у цій класифікації наявні 5 стадій експертної методики.

М. Я. Сегаєм (1970 р.) з посиланням на наукові праці А. І. Вінберга, В. Я. Колдіна, М. В. Терзієва, Г. Л. Грановського, Р. С. Белкіна вказувалося [49], що процес експертної ідентифікації, не дивлячись на різницю в термінології, прийнято розділяти на чотири основні стадії:

- підготовчу стадію (яка також називається стадією попереднього дослідження або експертного огляду);
- стадію роздільного дослідження об'єктів ідентифікації (роздільні аналізування та синтезування);
- стадію порівнювального дослідження;
- стадію оцінювання результатів порівняння та формулювання висновків.

При цьому, в зазначеній синтезованій структурі експериментальне відтворення знайшло своє місце в рамках роздільного дослідження без виокремлення експертного експерименту в окрему стадію.

Л. А. Вінберг та М. В. Шванкова у своїй науковій праці (1977 р.) зазначали, що в криміналістичній літературі, присвяченій загальним питанням теорії ідентифікації в судовій експертизі, процес експертного дослідження поділяється на такі основні стадії [43]:

- попередня стадія дослідження;
- детальне дослідження об'єктів, які поступили на експертизу;
- оцінювання результатів дослідження та формулювання висновку експерта;
- складання висновку експерта та оформлення результатів дослідження.

Слід зазначити, що і в цій структурі відсутні стадії експертного

експерименту (що в принципі притаманно структурі методик почеркознавчої експертизи), порівнювального дослідження (автори вважають, що процес порівняльного дослідження проходить на всіх зазначених стадіях і тому не виокремлюють порівняльне дослідження в окрему стадію), при цьому з'являється стадія оформлення результатів проведеної експертизи висновком експерта [43].

У 2005 році колективом авторів [53] за результатами синтезування вищезазначених наукових робіт визначено, що експертне дослідження – складний процес, в якому окремі етапи взаємопов'язані та взаємообумовлені. У зв'язку з цим, з методологічної точки зору, в цьому єдиному процесі можна виділити основні елементи, які утворюють стадії проведення експертного дослідження.

Експертне дослідження складається з таких стадій:

- попереднє дослідження;
- роздільне дослідження;
- експертний експеримент;
- порівнювальне дослідження;
- оцінювання результатів дослідження та формулювання висновків;
- оформлення експертного дослідження.

Залежно від виду завдань, які вирішуються експертним дослідженням, стадії експертного експерименту та порівнювального дослідження можуть бути відсутні.

Н. І. Клименко (2007 р.) у своєму курсі лекцій «Судова експертологія» виділяє наступні стадії:

- підготовчу стадію;
- стадію роздільного дослідження;
- стадію експертного експерименту;
- стадію порівнювального дослідження;
- оціночну стадію [47].

У тому ж році Ю. Ю. Ярославом пропонується шестиелементна будова структури методики:

- підготовча стадія (чи стадія попереднього дослідження);
- стадія роздільного дослідження;
- експериментальна стадія;
- порівнювальна стадія;
- оціночна стадія;
- стадія формулювання висновків [33].

У 2008 році в науковій праці «Курс загальної теорії судової експертизи Т. В. Аверьянкової [3], з посиланням на авторів Енциклопедії судової експертизи (1999 р.) [54], Словника основних термінів судової експертизи (1980 р.) [14], деякими відмінностями в термінології, визначається такі стадії методики експертного дослідження:

- підготовча стадія;
- стадія роздільного (аналітичного) дослідження;
- стадія порівнювального дослідження;
- стадії узагальнення, оцінювання результатів та формулювання

висновків.

У цій чотирьохелементній структурі методики експертний експеримент взагалі ніяким чином не виділений, хоча й автором акцентовано увагу на позиції інших авторів, які вважають, що процес експертного дослідження складається, в необхідних випадках, з п'яти стадій, де п'ята стадія – експертний експеримент, яка слідує за стадією роздільного дослідження, та за думкою Р. С. Белкіна є факультативною [40].

В одній з останніх робіт (2011 р.) – монографії О. М. Моїсєєва [48] з питань теорії формування та практики застосування експертних технологій – виділено наступні стадії/операції експертних технологій:

- попередня/попереднє дослідження;
- робоча/роздільне дослідження;
- порівнювальне дослідження;
- синтезування результатів та формування висновку.

Інші позиції зазначених на початку цього розділу авторів, у тій чи іншій мірі, співпадають з наведеними вище класифікаціями стадій методики експертного дослідження, а тому й не приводяться.

Аналіз наведених стадій та їх змісту, викладений в різних інформативних джерелах, частина з яких наведена вище, дозволяє визначити наступне. Фактично усі науковці єдині в своєму розумінні щодо змісту та значущості стадій роздільного (аналітичного) дослідження, стадії експертного експерименту (яка вводилася в стадію роздільного дослідження, виділялася в окрему стадію після стадій роздільного дослідження або порівнювального дослідження), стадії порівнювального дослідження, стадії оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків. Тільки відносно стадії попереднього (підготовчого) дослідження, що раніше визначалася як стадія експертного огляду речових доказів, протягом десятиліть точилися дискусії. Одна група вчених не вважала зазначену стадію окремим етапом дослідження, інші навпаки стверджували, що саме від стадії попереднього дослідження, до якої входить й експертний огляд речових доказів, є невід'ємною частиною всього експертного дослідження, яка, перш за все, сприяє успіху в досягненні остаточної мети експертного завдання в цілому. Остання точка зору, на сьогоднішній день, і стала домінуючою.

Крім того, не всі вчені вважали стадію оформлення результатів експертного дослідження висновком експерта (експертів) або висновком спеціаліста (експертного дослідження) окремою стадією. Проте, вивчення праці одного із «законодавців мод» у теорії судової експертизи, яким був О. О. Ейсман (1967 р.), щодо структурування та наукового обґрунтування висновку експерта, у тому числі, його (висновку) як судового доказу [55], дає підстави для виділення стадії оформлення результатів проведеного дослідження в окрему (стадію).

Таким чином, проведені аналізування та синтезування набутої науково-методичної спадщини під час становлення та розвинення криміналістики, сучасного теоретичного та практичного досвіду в сфері судової експертизи дозволяє, визначити наступні стадії методики експертного дослідження:

1. Попереднє (підготовче) дослідження.
2. Роздільне (аналітичне) дослідження.
3. Експертний експеримент.
4. Порівнювальне дослідження.
5. Оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків.
6. Оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

У залежності від того, яке експертне завдання вирішується, стадії експертного експерименту, порівнювального дослідження можуть бути відсутні. Крім того, стадія експертного експерименту, при необхідності її проведення, може слідувати за стадією роздільного дослідження або за стадією порівняльного дослідження.

2.3 Зміст експертних методик

Як вказувалося вище, кожна експертна методика складається з послідовних, логічно об'єднаних між собою стадій, кожна з яких вирішує окремі завдання та визначає шляхи їх вирішення. Усі стадії мають свою значущість та суттєвість для досягнення головної мети кожної експертної методики – вирішення завдань, поставлених перед експертом.

У свій час (протягом 2002-2007 років) нами розроблялося змістовне наповнення стадій загальної методики судової експертизи [53] та загальної методики дактилоскопічної експертизи [56], які постійно актуалізувалися під час наукової та експертної діяльності. Воно (наповнення) наводиться в якості можливих варіантів структури методики, у сьогоdnішньому стані в наступній таблиці.

Зміст загальної експертної методики	Зміст загальної методики дактилоскопічної експертизи
Стадія попереднього дослідження.	
Завдання: з'ясування мети дослідження; оцінювання представлених у розпорядження експерта (спеціаліста) матеріалів з точки зору достатності для вирішення поставлених питань; формування загальної уяви про досліджувані об'єкти, явища, події, їх ознаки; побудування гіпотез; планування експертного дослідження. Шляхи вирішення завдань: – ознайомлення з наданими матеріалами (постанова, ухвала, відношення, кримінальне провадження тощо), встановлення	Завдання: з'ясування мети дослідження; оцінювання наданих у розпорядження експерта матеріалів з точки зору достатності для вирішення поставлених питань; формування загальної уяви про досліджувані об'єкти, їх властивості та ознаки; розроблення експертних версій; планування експертного дослідження. Порядок проведення. Попереднє дослідження починається з моменту ознайомлення з постановою про призначення експертизи. При наданні на дослідження об'єктів-

цілісності упаковки, наявності об'єктів дослідження (досліджуваних та порівнювальних), їх відповідності переліку в супровідних документах. При проведенні ідентифікаційних експертиз дослідження починається з тих об'єктів, що ідентифікуються (основні об'єкти); – ілюстрування упакування об'єктів дослідження, самих об'єктів; – вивчення стану об'єктів дослідження (їх цілісність, відсутність змін, спричинених транспортуванням тощо); – встановлення достатності та якості представлених матеріалів, об'єктів дослідження; – вивчення порівнювальних об'єктів (зразків) на предмет оформлення їх відповідно до вимог процесуального законодавства; – встановлення порівнянності об'єктів дослідження; – вивчення питання про необхідність порушення клопотань про надання додаткових матеріалів, необхідних для надання висновку; – визначення необхідного комплексу методів дослідження (методик) і послідовності їх застосування.	слідносії з метою запобігання природних змін слідів рук, які на них знаходяться (можуть знаходитися), попереднє дослідження повинно проводитися у найкоротші терміни для їх виявлення та фіксування. Для виконання завдань попереднього дослідження експерт: • ознайомлюється з наданими матеріалами (постановою або ухвалою про призначення експертизи, кримінальним провадженням тощо), звертаючи увагу на ті обставини провадження, які безпосередньо відносяться до умов утворення та наступного зберігання слідів (об'єктів-слідносії), які підлягають дослідженню, при цьому встановлює: – час вчинення злочину та вилучення слідів (час проведення огляду місця події); – в яких умовах утворені сліди, якими діями людини сліди утворені; – методи та засоби, застосовані для виявлення, фіксації та вилучення слідів при огляді місця події; – інформацію про наявність, характер та межі можливих змін об'єктів експертизи (слідів чи об'єктів-слідносії), які могли виникнути у період між їх виявленням на місці події та початком експертного дослідження; – можливу давнину утворення слідів у разі надання об'єктів-слідносії та необхідності виявлення латентних слідів рук; – час дактилоскопіювання осіб, дактилокарти яких надані в якості порівнюваних матеріалів; – проміжок часу між можливим утворенням слідів та отриманням відбитків (відтисків); – цілісність упакування, його відповідність опису в постанові (ухвалі) про призначення експертизи, стан упакування: чи зберігає упакування можливість несанкціонованого доступу до об'єктів дослідження чи ні, забезпечує схоронність (цілісність) слідів, у тому числі на об'єктах-слідносіях чи ні; • проводить фотозйомку упакування; • розкриває упаковку та встановлює наявність об'єктів дослідження (досліджуваних та порівнювальних), їх відповідність опису в постанові (ухвалі), переліку в супровідних документах;
---	--

	• вивчає стан об'єктів дослідження: їх цілісність, відсутність змін, спричинених транспортуванням тощо, при цьому, дослідження починається з тих об'єктів, що ідентифікуються (тобто основних об'єктів у випадку проведення ідентифікаційних експертиз); • фотографує сліди (об'єкти-слідоносії), зразки за правилами оглядової, вузлової та детальної фотозйомки; • встановлює достатність та якість порівнювальних об'єктів дослідження (зразків); час отримання порівняльного матеріалу (дактилокарт); при необхідності порушує клопотання перед особою, яка призначила експертизу, про надання додаткових матеріалів; • вивчає порівнювальні об'єкти (зразки) на предмет оформлення їх відповідно до вимог процесуального законодавства; • встановлює порівнянність (співставність) об'єктів дослідження (основних та порівнювальних об'єктів); • розробляє експертні версії та складає план подальшого експертного дослідження, визначаючи, при цьому, необхідний комплекс методів дослідження і послідовність їх застосування, враховуючи інформацію, отриману під час вивчення матеріалів справи; • при необхідності надання додаткових матеріалів, застосування методів, які видозмінюють вже виявлені сліди (у разі необхідності підсилення їх контрасту тими ж або іншими методами), об'єкти-слідоносії, порушує клопотання про надання таких матеріалів та дозвіл на їх (методів) застосування, якщо останнє не визначено в постанові (ухвалі) про призначення експертизи; • у певних випадках інформує слідчого про неможливість проведення експертизи; • виявляє латентні сліди рук на об'єктах-слідоносіях, застосовуючи методи від неруйнуючих до руйнуючих з урахуванням типу поверхні слідоносія, часу утворення слідів рук; при застосуванні фізико-хімічних методів перевіряє якість речовин, які входять до їх складу, у тому числі шляхом їх застосування для виявлення слідів рук на експериментальних об'єктах, аналогічних досліджуваним; • у разі необхідності підсилює контраст вже виявлених або слабковидимих слідів рук (наданих на дослідження), слідів; • фотографує виявлені сліди рук за правилами вузлової та детальної фотозйомки.
--	---

Стадія роздільного дослідження.	
Завдання: всебічне і повне вивчення властивостей та ознак досліджуваних об'єктів, явищ, процесів. Формування проміжних висновків про придатність об'єктів для ідентифікації (ототожнення), встановлення механізму дії, наслідків події тощо. Шляхи вирішення завдань: – вивчення ознак і властивостей кожного з досліджуваних об'єктів, явищ, процесів; – вивчення виявлених загальних (форма, розмір, рід, вид тощо) та окремих (своєрідні деталі зовнішньої будови, характерні властивості тощо) ознак кожного з об'єктів дослідження, явищ, подій; – оцінювання кожної виявленої ознаки з точки зору механізму її утворення, стійкості, індивідуальності та частоти зустрічальності ознак; – формування проміжного висновку за результатами проведеного вивчення (про придатність для ідентифікації, встановлення групової належності тощо); – ілюстрування виявлених ознак.	Завдання: всебічне і повне вивчення властивостей та ознак досліджуваних об'єктів, формування проміжних висновків про придатність основних об'єктів для ідентифікації, зразків – для проведення порівняльного дослідження. Порядок проведення. На стадії роздільного дослідження експерт: • роздільно досліджує кожен слід, визначаючи окремі елементи механізму слідоутворення (вид речовини сліду; у ході якої слідоутворюючої сили та на якій слідосприймаючій поверхні утворені сліди; чим вони залишені: папілярними лініями (позитивні сліди), міжпапілярними борозенками (негативні сліди) чи першими й другими (комплексні позитивно-негативні сліди) одномоментно; сліди утворені нашаруванням чи відшаруванням слідоутворюючої речовини тощо; локалізацію (якою ділянкою долонної поверхні руки утворений слід); загальні (тип та вид папілярних узорів, щільність їх розташування на одиницю виміру тощо) та окремі ознаки будови узорів та папілярних ліній (еджеоскопія, пороскопія), їх особливості; • встановлює стійкість відображення ознак, їх індивідуальність та частоту зустрічальності; • при проведенні первинної експертизи іншим експертом, переконується у правильності її висновків; • у разі: – невиявлення слідів рук; відсутності ознак папілярних узорів та ліній у виявлених слідах; нечіткого відображення слідів; відображення виявлених слідів у вигляді мазків, поодиноких папілярних ліній без окремих ознак, формулює висновок про відсутність слідів та (або) наявність слідів, непридатних для ідентифікації; – виявлення достовірних загальних та окремих ознак будови папілярного узору, папілярних ліній, що відобразилися у сліді, аналізує їх якісно-кількісні характеристики та взаєморозташування, встановлює на підставі проведеного аналізу наявність комплексу ознак, достатнього для висновку про придатність

	сліду для ідентифікації; при наявності такого комплексу формує зазначений висновок; – виявлення в слідах обмеженої кількості достовірних загальних та окремих ознак, наявності більшості виявлених ознак, що мають велику частоту зустрічальності, формулює висновок про придатність слідів для виключення осіб, які могли їх залишити; – виявлення в слідах поганої якості обмеженої кількості достовірних загальних та окремих ознак; наявності тільки або більшості виявлених ознак, що мають велику частоту зустрічальності; наявності ознак, що за поганої якості сліду можуть бути віднесені до категорії сумнівних та (або) випадкових, формулює висновок про придатність слідів для виключення осіб, які могли залишити сліди, та вирішення питання про придатність сліду для ідентифікації під час проведення порівняльного дослідження з конкретними відбитками (відтисками); • для встановлення можливої тотожності між собою порівнює сліди, придатні для ідентифікації; сліди, придатні для виключення осіб, які могли їх залишити; сліди придатні для виключення осіб, які могли їх залишити, з вирішенням питання про їх придатність для ідентифікації під час проведення порівняльного дослідження з конкретними відбитками (відтисками); • при наданні порівняльного матеріалу (у разі проведення ідентифікаційних експертиз) досліджує його на предмет придатності для проведення порівняльного дослідження; встановлює відповідність розташування відбитків за контрольними відтисками з визначенням загальних та окремих ознак відбитків (відтисків), які можуть бути використані в подальшому дослідженні; • у разі: – чіткого та повного відображення відбитків (відтисків) пальців (долонь) рук формулює висновок про придатність наданого матеріалу для проведення порівняльного дослідження; – нечіткого та (або) часткового відображення відбитків (відтисків) пальців (долонь), які виключають можливість вирішення питання по суті, порушує
--	---

	клопотання про надання порівняльного матеріалу або формулює висновок про неможливість надання відповідей щодо ідентифікації досліджуваних основних об'єктів за наданим порівняльним матеріалом.
Стадія експертного експерименту.	
Завдання: встановлення механізму слідоутворення, взаємодії певних частин механізмів – об'єктів дослідження, виявлення причинного зв'язку між певними явищами, процесами, отримання зразків для порівнювального дослідження. Шляхи вирішення завдань: – відтворення певних умов, максимально наближених до тих, у яких відбувалося формування досліджуваних об'єктів, явищ та процесів; – перевіряння експертних версій, що виникли на попередніх етапах дослідження, отримання даних, необхідних для вирішення поставлених питань; – ілюстрування результатів проведеного експерименту; – проведення оцінки результатів експерименту з точки зору індивідуальності та стійкості відображення виявлених ознак досліджуваних об'єктів, явищ, процесів, формування попередніх висновків. Загальні вимоги, які висуваються до проведення експертного експерименту: – вживання заходів із запобігання руйнування об'єктів дослідження; – створення умов, максимально наближених до тих, у яких відбувалося формування досліджуваних об'єктів, явищ та процесів; – проведення експерименту до отримання бажаного результату, але не менше 3-х разів.	Завдання: встановлення механізму слідоутворення, стійкості відображення ознак, отримання зразків для проведення порівнювального дослідження. Порядок проведення. На стадії експертного експерименту експерт: • моделює механізм слідоутворення, відтворюючи певні умови, максимально наближені до тих, у яких відбувалося утворення досліджуваних слідів рук; • перевіряє експертні версії, що виникли на попередніх етапах дослідження, отримує дані, необхідні для вирішення поставлених питань; • ілюструє результати проведеного експерименту; • проводить оцінювання результатів експерименту з точки зору індивідуальності та стійкості відображення виявлених ознак досліджуваних слідів рук, причин, які визвали викривлення відображень ознак у слідах, можливі межі таких викривлень, формулює попередні висновки з цих питань. У ході експертного експерименту експерт: • вживає заходів із запобігання руйнування об'єктів дослідження; • проводить експерименти до отримання бажаних результатів, але не менше 3-х разів.
Стадія порівнювального дослідження.	
Завдання: встановлення ознак подібності (тотожності) та	Завдання: встановлення ознак подібності (тотожності) та (або) розбіжності (відмінності)

(або) розбіжності (відмінності) досліджуваних об'єктів, явищ та процесів. Шляхи вирішення завдань: – порівнювання встановлених загальних ознак досліджуваних об'єктів, явищ та процесів; – порівнювання встановлених окремих ознак досліджуваних об'єктів, явищ та процесів; – порівнювання ознак здійснюється способами зіставлення, накладення і суміщення; – формування проміжного висновку про наявність чи відсутність подібності (тотожності) та (або) розбіжності (відмінності); – ілюстрування результатів порівнювального дослідження.	досліджуваних об'єктів. Порядок проведення. Під час проведення порівнювального дослідження експерт: • порівнює досліджувані об'єкти між собою, після чого проводить їх порівняння з наданими зразками за принципом від загального до окремого – від порівняння загальних ознак до порівняння окремих ознак будови папілярного узору та папілярних ліній; у разі встановлення факту залишення досліджуваних слідів однією особою порівняння із зразками проводиться за одним найбільш інформативним з ідентичних слідів; • здійснює порівняння із застосуванням способів зіставлення, накладення та суміщення; • встановлює ознаки, що співпадають та різняться, оцінює їх якісно-кількісні характеристики, у тому числі, із застосуванням ймовірно-статистичних методів; • оцінює розбіжності з точки зору механізму слідоутворення; • визначає ступінь викривлення, видової зміни деталей узорів та папілярних ліній; • враховує три важливі умови: – порівняння повинно бути повним; – співпадіння повинні бути достовірними, а не сумнівними; – порівняння повинно бути двостороннім; • формує проміжний висновок про наявність чи відсутність подібності (тотожності) та (або) розбіжності (відмінності); • ілюструє результати порівнювального дослідження.
Стадія оцінювання результатів проведеного дослідження та формулювання висновків.	
Завдання: комплексна оцінка результатів проведеного експертного дослідження, наукове обґрунтування походження встановлених ознак, формулювання висновків. Шляхи вирішення завдань: – визначення стійкості й індивідуальності виявлених ознак; – визначення суттєвості комплексу ознак, що збігаються і різняться, їхньої значущості для	Завдання: комплексна оцінка результатів проведеного експертного дослідження, наукове обґрунтування походження встановлених ознак, формулювання висновків. Порядок проведення. При проведенні оцінки проведеного порівняльного дослідження та формулюванні висновків експерт: • визначає достатність ознак, що збігаються, оцінюючи їх якісно-кількісні

висновку про наявність чи відсутність тотожності; – оцінювання результатів проведеного дослідження, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному науковому аналізі всіх ідентифікаційних ознак: – встановлення, чи утворюють ознаки, що збігаються, сукупність, достатню для ідентифікації конкретного об'єкта, явища, процесу; – встановлення, чи є розбіжність стійкою і суттєвою, чи достатня вона для висновку про відсутність тотожності; – якщо в процесі порівнювального дослідження виявлені ознаки, що збігаються, й ознаки, що різняться, то чим це пояснюється, та які з них більш суттєві; – оцінювання ознак, що збігаються, на основі: – визначення стійкості ознак (чи повторюються ознаки, чи не випадкові вони, чи не піддалися ознаки викривленню, якщо так, то якою мірою); – визначення частоти зустрічальності ознак; – збігу варіацій ознак; – визначення достатності сукупності ознак, що збігаються, для ідентифікації конкретного об'єкта, явища, події; – оцінювання ознак, що різняться, на основі визначення: – стійка чи випадкова розбіжність ознак; – чи не обумовлена розбіжність ознак їхньою видозміною або викривленням унаслідок різних умов формування і відображення ознак; – чи не є розбіжність результатом того, що в розпорядженні експерта (спеціаліста) було	характеристики (у тому числі, з урахуванням застосування ймовірно-статистичних методів), стійкість відображення з точки зору утворення індивідуального комплексу; • визначає ознаки, що різняться з точки зору їх суттєвості та впливу на наявність індивідуального комплексу ознак, що збігаються, у тому числі, випадкових, видозмінених, викривлених у результати різного механізму слідоутворення тощо, або їх достатності для встановлення відсутності тотожності; • встановлює та оцінює причини неможливості вирішення поставлених питань по суті; • формує категоричний позитивний висновок у разі встановлення при порівнянні слідів, які визнані на стадії роздільного дослідження придатними для виключення особи з визначенням їх придатності для ідентифікації при проведенні порівнювального дослідження з конкретними відбитками (відтисками); а також слідів, придатних для ідентифікації, індивідуального комплексу достовірних ознак, що збігаються, при відсутності розбіжностей, які не можуть бути пояснені; • формує категоричний негативний висновок у разі встановлення при порівнюванні слідів, придатних для виключення особи, з визначенням їх придатності для ідентифікації при проведенні порівняльного дослідження з конкретними відбитками (відтисками), а також слідів, придатних для ідентифікації: – наявності загальних достовірних ознак, що різняться; – наявності загальних ознак, що співпадають, та окремих ознак, що різняться, навіть при одній встановленій достовірній окремій ознаці; – наявності загальних та окремих ознак, що різняться; • формує ймовірний висновок щодо тотожності (про можливість залишення слідів конкретною особою) при наявності загальних та окремих ознак (папілярних узорів, папілярних ліній), що збігаються, але комплекс яких не може бути визнаний індивідуальним; • формує висновок про неможливість вирішення питань у разі: – непорівнянності ознак, виявлених в основних об'єктах та у зразках; – недостатності ознак, які відобразилися;
---	---

недостатньо зразків (якщо розбіжність стійка і не може бути пояснена причинами, зазначеними в попередніх двох підпунктах, то експерт (спеціаліст) визнає її суттєвою, а це є підставою для негативного висновку); – формулювання висновків на підставі оцінки результатів проведеного дослідження: – категоричний позитивний чи негативний; – вірогідний позитивний чи негативний; – про неможливість вирішення питання. Оцінювання встановлених ознак може бути розпочате як з ознак, що збігаються, так і з ознак, що різняться.	– неможливості проведення порівняльного дослідження за причини відсутності зразків, а також їх належної якості; – відсутності в експерта засобів, необхідних для вирішення питання; – відсутності методики експертного дослідження або не володіння нею експертом; – виходу питань за межі компетенції експерта; – ненадання експерту за окремим письмовим клопотанням додатково зразків, необхідних для вирішення питань.
Оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.	
Завдання: оформлення проведеного експертного дослідження висновком експерта. Шляхи вирішення завдань: – складання висновку за результатами проведеного дослідження відповідно до встановленої структури; – виготовлення ілюстративного матеріалу.	Завдання: оформлення проведеного експертного дослідження висновком експерта. Порядок проведення. При складанні висновку дактилоскопічної експертизи за результатами проведеного дослідження експерт: • у вступній частині зазначає: – найменування експертної установи, в якому проводилося судова дактилоскопічна експертиза; його юридична адреса, телефон секретаріату (канцелярії); найменування документа (висновок експерта), його номер, місце та дата складання; – посада експерта, який проводив дослідження, освіта, наявність у нього наукового ступеню, вченого звання, прізвище, ім'я та по батькові, кваліфікація судового експерта (експертна спеціальність), свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи; – підстави для проведення дослідження: коли і ким (посада, прізвище, ініціали особи та (або) найменування органу) винесені постанова або ухвала про призначення експертизи; – про попередження експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок експертизи та за відмову

	без поважних причин від виконання покладених на нього судом обов'язків, з посиланням на відповідні статті Кримінального кодексу України; – обставини провадження, які мають безпосереднє відношення до проведення експертизи, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання; – перелік основних об'єктів дослідження (їх коротке найменування та основні характеристики); у разі надання зразків для проведення порівнювального дослідження наводиться їх перелік; – відомості про надані матеріали провадження (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) та кількість аркушів); – питання, поставлені на вирішення експертного дослідження (дослівно у формулюванні постанови, ухвали, відношення, звернення, заяви тощо); – відомості про процесуальні підстави та осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальний статус); – у випадку проведення повторної експертизи – відомості про попередні експертизи; прізвища, ініціали експертів, найменування експертних установ чи місця роботи експертів, номери та дати висновків, зміст повторно поставлених питань; висновки попередніх експертних досліджень з цих питань, а також мотиви призначення повторної експертизи, які зазначені в постанові (ухвалі) про її призначення; у разі, якщо такі мотиви в постанові (ухвалі) не вказані, про це робиться відповідний запис; – дату направлення клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, уточнення експертного завдання та зміст цього клопотання; дату надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання; – перелік довідково-нормативних матеріалів, інших інформаційних джерел, що використовувалися при проведенні експертизи, оформлений за бібліографічними правилами; • у дослідницькій частині зазначає: – спосіб доставляння та вид упакування досліджуваних об'єктів із зазначенням відомостей про те, чи впливав спосіб упакування на їх збереженість; – відповідність наданих на дослідження об'єктів їх переліку в постанові (ухвалі) про призначення експертизи; – характеристики основних об'єктів (їх
--	--

	ознаки та властивості); – у разі проведення додаткової експертизи висновки попередньої експертизи; – методика та засоби, які використовувалися для вивчення об'єктів, явищ, процесів (у тому числі, при ілюстрації ходу дослідження); – мету, умови та кількість застосованих матеріалів, приладів, використаних при проведенні експертних експериментів, їх результати, способи фіксації отриманих результатів; виготовлення ілюстративного матеріалу; опис результатів застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів може обмежуватися викладенням кінцевих результатів; у зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатися в наглядних експертних провадженнях і на вимогу осіб, які мають право знайомитися з матеріалами експертного дослідження, надаватися їм для вивчення; – характеристику основних ознак і властивостей основних об'єктів, зразків експертизи; наявність аномальних особливостей будови кистей людини, яка залишила слід папілярного узору, наявність інших вагомих ідентифікаційних ознак; – хід порівнювального дослідження: відзначаються збіг і розбіжність істотних загальних й окремих ознак; якщо встановлені ознаки, що збігаються, та ознаки, що різняться, експерт описує їх, пояснюючи причини утворення та значення таких ознак для формування висновку; якщо наявні тільки істотні ознаки, що збігаються, чи ознаки, що різняться, то експерт відзначає тільки їх; спочатку описують загальні ознаки, що збігаються, або ознаки, що різняться, а потім – окремі; експерт має право провести дослідження з питань, поставлених на вирішення експертного дослідження, у порядку, обумовленому логічною послідовністю проведення експертного дослідження; – узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання (синтезу) висновків – відповідей на поставлені питання; – факти, які мають значення для провадження, і з приводу яких йому не були поставлені питання; – посилання на ілюстрації, додатки і необхідні пояснення до них;
--	--

	– причини розбіжностей при проведенні повторної експертизи з висновками попередніх експертиз, якщо такі були; – відомості про кількість об'єктів, використаних для проведення дослідження, кількість об'єктів, що повертаються ініціаторові, упакування об'єктів (характер, розміри упаковки, спосіб запобігання несанкціонованому доступу до об'єктів дослідження, зміст написів, кількість та належність підписів, відтисків печаток, їх розташування на упаковці, подальша доля упаковки, в якій об'єкти надійшли на дослідження), подальший рух об'єктів дослідження; • у висновках: – викладає відповіді у тій послідовності, в якій питання наведені у вступній частині висновку експерта; формулювання відповідей повинні бути короткими, але зрозумілими, повними, конкретними, такими, які б не допускали двозначних тлумачень; – на кожне з поставлених питань дає відповідь по суті або вказує, з яких причин неможливо його вирішити; – при формулюванні висновків не застосовує будь-які позначення, які для зручності використовувалися при опису об'єктів, явищ, подій у ході дослідження. До висновку експерта додає ілюстративний матеріал (ілюстративні зображення, виконані за допомогою фотографічної техніки, у тому числі, з розміткою ознак, схеми, креслення тощо), який повинен наочно висвітлювати процес експертного дослідження та його результати; ілюстративний матеріал може розміщуватися в тексті висновку або додаватися до висновку експерта. В ілюстративному матеріалі експерт обов'язково відображає: – характер упакування об'єктів дослідження (можливі порушення упаковки); – надані об'єкти дослідження: основні та зразки (при цьому за правилами детальної зйомки фотографуються всі сліди рук (папілярних ліній), надані на дослідження, незважаючи на висновки, які зроблені по відношенню до них: придатні для ідентифікації; не придатні для ідентифікації; придатні для виключення осіб, які могли їх залишити; придатні для виключення осіб, які їх могли залишити з вирішенням питання про їх придатність для ідентифікації під час проведення дослідження з конкретними відбитками
--	---

	(відтисками); встановлені конкретні властивості (ознаки) об'єктів, зміна їх стану; – на знімках об'єктів-слідоносіїв та зразках виділяються, відповідно місця знаходження слідів, відбитки у дактилокартах, які співпали зі слідами; – на зображеннях в слідах, відбитках (відтисках) рук папілярні лінії повинні бути темними, міжпапілярні борозенки – світлими; зображення слідів рук повинні бути прямими по відношенню до відбитків (відтисків) у дактилокартах; – зображення слідів та відбитків (відтисків) з дактилокарт, якими ілюструються висновки, повинні бути одномасштабними; – зображення слідів повинні мати їх (слідів) межі; – ознаки об'єктів дослідження, що збігаються або різняться, з розміткою; при нанесенні на зображення розмітки нижче розміщують аналогічні зображення, але без розмітки (контрольні зображення); розмітка здійснюється по колу за годинниковою стрілкою, починаючи з нижнього лівого кута зображення, ознак, що збігаються – однойменними цифрами, барвником червоного кольору; ознак, що різняться – барвником синього кольору, діагностичних ознак – барвником зеленого кольору; з лівого боку розміщують ілюстрації об'єкта, що ідентифікується, з правого – порівнювального об'єкта; – кожна ілюстрація повинна супроводжуватися пояснювальним текстом, який містить інформацію про те, що зображено на ній.
--	---

Слід зазначити й те, що наявність тих чи інших стадій експертних методик залежить, перш за все, від:

- виду експертних задач (ідентифікаційних, діагностичних (неідентифікаційних), класифікаційних, ситуаційних (ситуалогічних);
- рівня їх (методик) загальності (загальних (родових, видових), окремих (типових) та конкретних (за рівнем загальності конкретна методика є окремою (типовою) методикою, але вона пристосована для вирішення конкретного нетривіального експертного завдання та, як правило, не документується).

2.4 Формування загальних та окремих методик експертного дослідження

Процеси формування загальних та окремих експертних методик у тій чи іншій галузі судової експертизи, а також становлення та розвинення предмету й методології певної галузі являє собою цілісну систему, яка характеризується

взаємним впливом усіх її складових. Так, окремі методики експертного дослідження є базою для розроблення загальних експертних методик; формування же методології предметної експертизи відбувається на основі її загальної методики. Проте, оскільки процес накопичення та систематизації емпіричних і теоретичних знань здійснюється безперервно, то окремі методики можуть створюватися та удосконалюватися на будь-якому рівні розвинення предметної експертизи, у тому числі, й на базі загальної методики експертного дослідження, що вже сформувалася, а також із урахуванням та використанням принципів та положень методології даної галузі судової експертизи.

До джерел формування експертних методик відносяться наука та практика. Розглянемо у даному аспекті кожен з цих сфер людської діяльності.

Будь-яке експертне дослідження передбачає використання відомостей та методів різних наук, техніки, мистецтва. Як справедливо вважає О. Р. Шляхов, зміст спеціальних знань експерта включає у себе знання основ різних галузей науки («материнських» наук), які слугують джерелом формування теорії та методик судової експертизи [11]. Беззаперечним є те, що без використання досягнень науково-технічного прогресу неможливе розвинення судової експертизи та, зокрема, створення нових й удосконалення існуючих методик дослідження.

Це положення відноситься до всіх родів та видів експертизи. Оскільки питання, що стосуються судової експертизи в цілому, розглядаються в межах криміналістики, то, у першу чергу, безсумнівно впливання на формування експертних методик чинить саме криміналістика. Це проявляється по-різному.

По-перше, удосконалення криміналістичної техніки, з'явлення нових приладів, обладнання, засобів дослідження тягне за собою й розроблення нових експертних методик, підвищення ефективності вже існуючих. Можна прослідкувати й зворотне впливання методик експертного дослідження на розвинення криміналістичної техніки: недосконалість, неефективність існуючих методик викликає необхідність використання криміналістикою сучасних науково-технічних досягнень.

По-друге, існує двосторонній зв'язок судової експертизи із загальною теорією криміналістики, яка також чинить вплив на формування методик експертного дослідження. Положення теорії ідентифікації, вчення про методи та задачі дослідження, концепції про зв'язки взаємодії та пізнавальної структури тощо є базою для розроблення нових експертних методик, які, в свою чергу, дають емпіричний матеріал для розвинення цих вчень.

Поряд із криміналістикою на розвинення судової експертизи впливають й інші науки, інші галузі знань, з яких позичаються різні фізичні, хімічні, математичні тощо методи дослідження для розроблення окремих експертних методик. Ураховуються й положення таких наук, як філософія, психологія, фізіологія тощо, оскільки криміналісти все частіше звертаються до вивчення суб'єктивної сторони експертної діяльності, до дослідження процесу експертного пізнання, що також впливає на розроблення та удосконалення експертних методик.

На сьогодні набуває все більшої актуальності комплексний підхід до

дослідження об'єктів експертизи, у зв'язку з чим розробляються комплексні експертні методики, в яких для вирішення певних завдань синтезуються положення та методи різних наук. У зв'язку з цим, тенденцією розвитку спеціальних експертних знань є їх безперервне ускладнення, посилення комплексного характеру.

Другим джерелом формування експертних методик є практика в різних формах – експертна, судово-слідча, експериментальна, практика інших галузей людської діяльності. З однієї сторони, проводиться вивчення та узагальнення практики тих галузей людської діяльності, в яких здійснюється рух потенційних об'єктів судової експертизи, тобто тих предметів, які можуть потрапити в орбіту експертного дослідження. Метою вивчення практики у таких випадках є встановлення закономірностей формування та функціонування цих об'єктів. З іншої сторони, для формування й удосконалення методик експертного дослідження необхідне вивчення процесу експертного пізнання, встановлення закономірностей і принципів, яким підкорена діяльність експерта при вирішенні завдань експертизи. З цією метою узагальнюється експертний досвід, аналізується практика проведення конкретних експертиз, проводяться опитування та анкетування досвідчених спеціалістів.

Узагальнення та вивчення експертної практики необхідне також й для визначення ефективності існуючих експертних методик, що дає можливість правильно окреслити першочергові задачі та напрями науково-дослідних розробок у тій чи іншій галузі судової експертизи.

Певне значення для створення експертних методик та їх удосконалення має вивчення та узагальнення судово-слідчої практики, яка, визначаючи завдання судової експертизи, є рушійною силою її розвитку. Певною мірою вона слугує й джерелом формування експертних методик, оскільки може надати необхідний матеріал про об'єкти експертного дослідження, їх поширення, закономірності їх функціонування тощо. Тому експертні заклади повинні постійно взаємодіяти з правоохоронними органами, прокуратурою та судом, ураховуючи їх потреби в своїй науково-дослідній і методичній роботі.

Слід зауважити, що у більшості випадків для ефективного розроблювання сучасних експертних методик необхідне використання як досягнень науково-технічного прогресу, так і даних практики в їх сукупності.

Основними факторами, що сприяють формуванню нових методик дослідження та удосконаленню вже існуючих, є такі:

- поява в судово-слідчій практиці нових об'єктів, по відношенню до яких необхідне проведення судово-експертного дослідження;
- зміна існуючих об'єктів експертного дослідження, умов їх формування та функціонування;
- подальше проникнення в сутність об'єкта дослідження, відкриття його нових властивостей;
- впровадження в практику нових методів дослідження;
- створення нових методик дослідження, модель яких можна використовувати при розробленні аналогічних методик по відношенню до

інших видів об'єктів, при вирішенні інших задач;

– недосконалість (невисока надійність, жорсткість умов застосування, трудомісткість, неекономічність тощо) певних існуючих методик дослідження.

У залежності від впливання тих чи інших факторів, а також від обсягу даних науки та практики, що використовуються як джерела експертних методик, можна визначити такі напрями їх формування:

1) методики створюються, виходячи з необхідності вирішення тих чи інших експертних задач. Тут можливі декілька шляхів їх формування: а) методика розробляється по відношенню до певних об'єктів дослідження через адаптацію технічних засобів і методів різних наук спеціально для вирішення певної задачі; б) розроблення нових методів і технічних засобів у криміналістиці та інших науках обумовлює можливість вирішення багатьох експертних задач, створення нових та удосконалення існуючих методик; в) моделі існуючих експертних методик використовуються для створення інших (аналогічних) методик дослідження стосовно інших об'єктів та умов;

2) методики розробляються на основі аналізування процесу дослідження, що призводить до вирішення конкретних задач.

Вказані напрямки часто використовуються у сукупності при створенні сучасних (у тому числі, й комплексних) методик експертного дослідження.

Процес розроблення експертної методики є різновидом наукового дослідження, а тому має риси, притаманні науковому пізнанню в цілому.

У судово-експертних установах України склалася та діє досить злагоджена система створення та впровадження в практику нових методик дослідження, суть якої полягає в такому: а) встановлений чіткий порядок планування та організації наукових досліджень, апробування отриманих результатів та впровадження їх у наукову практику, що регулюється певними підзаконними актами; б) визначені органи, до компетенції яких віднесено вирішення питань про прийняття наукових розробок та впровадження їх у наукову практику; в) існують різні форми підвищення кваліфікації експертів, обмінювання експертним досвідом; г) встановлений порядок інформування експертів про нові наукові розробки тощо. Таким чином, створення експертної методики – це процес, що регулюється певними правилами та настановами.

У той же час розроблення окремої експертної методики являє собою різновид наукового дослідження, тому даному процесу притаманні всі основні риси, що й науковому пізнанню в цілому.

Основними етапами створення методики є такі:

- встановлення проблеми та визначення мети й задач дослідження;
- формування теоретичної бази на основі літературного оглядання;
- експериментальне дослідження;
- оброблювання результатів експериментального дослідження (зокрема, створення математичного апарату);
- побудування проєкту окремої експертної методики;
- перевіряння дії експертної методики на контрольних завданнях;
- формулювання висновків та розроблення операційної частини методики;

– описування методики та процедури її застосування.

Ефективність певної наукової розробки виявляється в процесі її апробування та впровадження, проте в повній мірі якість створеної експертної методики можливо оцінити лише через певний час із урахуванням її використання в експертній практиці.

2.5 Висновки за розділом 2

У розділі 2 визначено наступне.

1. Синтезування результатів аналізування поняття методики як *детально регламентованої програми* та методики як *документа*, а також результатів аналізування визначень *видань за цільовим призначенням*, дає підстави для визначення поняття методики як видання в загальноновживаному значенні наступним чином: методика – це *нормативне* виробничо-практичне видання (видання норм, правил і вимог з конкретних сфер виробничо-практичної діяльності), що *регламентує* послідовність застосування системи методів і засобів, а також правил виконання певної роботи.

2. Синтезування же результатів аналізування поняття методики в загальноновживаному розумінні як документа та актуалізованого поняття експертної методики (див. розділ 1 цієї роботи), дає підстави для визначення конкретного поняття експертної методики як видання, а саме: експертна методика як видання – *нормативний документ*, який *визначає* детально *регламентовану* програму вирішення експертної задачі (експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил виконання певної роботи.

3. Проведення аналізування та синтезування набутої науково-методичної спадщини під час становлення та розвинення криміналістики, сучасного теоретичного та практичного досвіду дозволило, визначити наступні стадії методики експертного дослідження:

- попереднє (підготовче) дослідження;
- роздільне (аналітичне) дослідження;
- експертний експеримент;
- порівнювальне дослідження;
- оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків;
- оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

У залежності від того, яке експертне завдання вирішується, стадії експертного експерименту, порівнювального дослідження можуть бути відсутні. Крім того, стадія експертного експерименту, при необхідності її проведення, може слідувати за стадією роздільного дослідження або за стадією порівнювального дослідження.

4. Наявність тих чи інших стадій експертних методик залежить, перш за все, від:

– виду експертних задач (ідентифікаційних, діагностичних (неідентифікаційних), класифікаційних, ситуаційних (ситуалогічних);

– рівня їх (методик) загальності (загальних (родових, видових), окремих (типових) та конкретних (за рівнем загальності конкретна методика є окремою (типовою) методикою, але вона пристосована для вирішення конкретного нетривіального експертного завдання та, як правило, не документується).

5. Оскільки питання, що стосуються судової експертизи в цілому, розглядаються в межах криміналістики, то, у першу чергу, безсумнівно впливання на формування експертних методик чинить саме криміналістика. Це проявляється по-різному.

По-перше, удосконалення криміналістичної техніки, з'явлення нових приладів, обладнання, засобів дослідження тягне за собою й розроблення нових експертних методик, підвищення ефективності вже існуючих. Можна прослідкувати й зворотне впливання методик експертного дослідження на розвинення криміналістичної техніки: недосконалість, неефективність існуючих методик викликає необхідність використання криміналістикою сучасних науково-технічних досягнень.

По-друге, існує двосторонній зв'язок судової експертизи із загальною теорією криміналістики, яка також чинить вплив на формування методик експертного дослідження. Положення теорії ідентифікації, вчення про методи та задачі дослідження, концепції про зв'язки взаємодії та пізнавальної структури тощо є базою для розроблення нових експертних методик, які, в свою чергу, дають емпіричний матеріал для розвинення цих вчень.

Поряд із криміналістикою на розвинення судової експертизи впливають й інші науки, інші галузі знань, з яких позичаються різні фізичні, хімічні, математичні тощо методи дослідження для розроблення окремих експертних методик. Ураховуються й положення таких наук, як філософія, психологія, фізіологія тощо, оскільки криміналісти все частіше звертаються до вивчення суб'єктивної сторони експертної діяльності, до дослідження процесу експертного пізнання, що також впливає на розроблення та удосконалення експертних методик.

6. Другим джерелом формування експертних методик є практика в різних формах – експертна, судово-слідча, експериментальна, практика інших галузей людської діяльності. З однієї сторони, проводиться вивчення та узагальнення практики тих галузей людської діяльності, в яких здійснюється рух потенційних об'єктів судової експертизи, тобто тих предметів, які можуть потрапити в орбіту експертного дослідження. Метою вивчення практики у таких випадках є встановлення закономірностей формування та функціонування цих об'єктів. З іншої сторони, для формування й удосконалення методик експертного дослідження необхідне вивчення процесу експертного пізнання, встановлення закономірностей і принципів, яким підкорена діяльність експерта при вирішенні завдань експертизи. З цією метою узагальнюється експертний досвід, аналізується практика проведення конкретних експертиз, проводяться опитування та анкетування досвідчених спеціалістів.

Узагальнення та вивчення експертної практики необхідне також й для визначення ефективності існуючих експертних методик, що дає можливість правильно окреслити першочергові задачі та напрями науково-дослідних розробок у тій чи іншій галузі судової експертизи.

7. У залежності від впливу тих чи інших факторів, а також від обсягу даних науки та практики, що використовуються як джерела експертних методик, можна визначити такі напрями їх формування:

– методики створюються, виходячи з необхідності вирішення тих чи інших експертних задач. Тут можливі декілька шляхів їх формування: а) методика розробляється по відношенню до певних об'єктів дослідження через адаптацію технічних засобів і методів різних наук спеціально для вирішення певної задачі; б) розроблення нових методів і технічних засобів у криміналістиці та інших науках обумовлює можливість вирішення багатьох експертних задач, створення нових та удосконалення існуючих методик; в) моделі існуючих експертних методик використовуються для створення інших (аналогічних) методик дослідження стосовно інших об'єктів та умов;

– методики розробляються на основі аналізування процесу дослідження, що призводить до вирішення конкретних задач.

8. Основними етапами створення методики є такі:

- встановлення проблеми та визначення мети й задач дослідження;
- формування теоретичної бази на основі літературного огляду;
- експериментальне дослідження;
- оброблювання результатів експериментального дослідження (зокрема, створення математичного апарату);
- побудування проекту окремої експертної методики;
- перевіряння дії експертної методики на контрольних завданнях;
- формулювання висновків та розроблення операційної частини методики;
- описування методики та процедури її застосування.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: ВИМОГИ ДО МЕТОДІВ ТА МЕТОДИК

3.1 Загальна характеристика міжнародної стандартизації діяльності установ судової експертизи

Експертне забезпечення правосуддя (процеси судової науки, судово-експертна діяльність) від збирання (виявлення, фіксування, вилучання, пакування, транспортування) слідової матеріальної інформації (фізичних доказів) до її експертування (проведення експертних досліджень) з наступним представленням їх результатів у суді відіграє велику роль у встановленні істини у справах про злочини із гарантуванням захисту прав та основоположних свобод людини. Безсумнівним є те, що встановлення істини повинно відправлятися відповідно до норм (міжнародного, регіонального, національного) кримінального матеріального права та кримінального процесуального права.

Іншим, відносно новим напрямком відповідності експертного забезпечення правосуддя є стандартизація (міжнародна, регіональна, національна) його процесів. Так, останнім часом сталою світовою тенденцією є розроблення та впровадження у діяльність установ, підприємств та організацій (далі – установи) систем управління якістю, що організовуються відповідно до вимог сучасних міжнародних стандартів. Основним, загальним стандартом у лійній міжнародних стандартів, що регламентують вимоги до організації систем управління якістю, вважається ISO⁴ 9001 «Quality management systems – Requirements», останню редакцію якого імплементовано в Україні як ДСТУ ISO 9001 «Системи управління якістю. Вимоги» (далі – ДСТУ ISO/IEC 9001) [57]. Фактично цей стандарт встановлює загальні вимоги до компетентності будь-яких установ, незалежно від їх типів, розмірів, видів продукції, яку вони постачають, а також послуг, які вони надають.

Установи, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя, акредитуються за іншим міжнародним стандартом систем управління якістю – ISO/IEC⁵ 17025 «General requirements for the competence of testing and calibration laboratories», останню редакцію якого імплементовано в Україні як ДСТУ EN⁶ ISO/IEC 17025:2019 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» (далі – ДСТУ EN ISO/IEC 17025 [58].

У 2008 році Генеральною Асамблеєю Європейської кооперації з акредитації (EA) та Генеральною Асамблеєю Європейської мережі криміналістичних інститутів (ENFSI) ратифікується Керівництво з

⁴ ISO – Міжнародна організація з акредитації.

⁵ IEC – Міжнародна електротехнічна комісія. ISO та IEC – організації, що формують спеціалізовану систему всесвітньої стандартизації.

⁶ EN – позначення європейського стандарту.

імплементції стандарту ISO/IEC 17020 «Conformity assessment – Requirements for the operation of various types of bodies performing inspection» (остання редакція якого прийнята в Україні як ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 «Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування» (далі – ДСТУ EN ISO/IEC 17020) [59]) у сфері розслідування місця злочину (ЕА-5/03 «Guidance for the implementation of ISO/IEC 17020 in the field of crime scene investigation»). Крім того, на відповідність вимогам ISO/IEC 17020, згідно з роз'ясненнями ENFSI, яка у 2009 році визнана Європейською комісією монопольною організацією у галузі криміналістики, можуть акредитуватися установи, які забезпечують оглядання місць подій, проведення судових експертиз, що не потребують застосування інструментальних методів досліджень (наприклад, психологічних), та функціонування баз даних.

Таким чином, на сьогоднішній день, діяльність установ зі збирання слідової матеріальної інформації та її дослідження при проведенні судових експертиз стандартизується шляхом їх акредитування міжнародними, регіональними або національними органами з акредитації на відповідність вимогам загальних міжнародних стандартів систем управління якістю ISO/IEC 17020 та ISO/IEC 17025 із застосуванням, при цьому, відповідних керівництв або інших документів, розроблених визнаними уповноваженими організаціями, що є першим напрямком стандартизації експертного забезпечення правосуддя.

У 2009 році світ судової науки (судової експертизи) «вибухнув» доповіддю Національної академії наук США «Посилення судової науки в США: шлях вперед», появленню якої передувала, за дорученням Конгресу США, майже трирічна робота спеціальної комісії із вивчення причин непоодиноких випадків незаконного засудження невинних людей та не притягнення до відповідальності злочинців, заснованих на помилкових аналізах при проведенні експертиз та інтерпретаціях їх результатів. Крім того, мали місце неточні або перебільшені показання експертів, що тягло за собою прийняття помилкових або недостовірних доказів.

У зазначеній доповіді висвітлювалися проблеми, перш за все, судово-медичної експертизи (ДНК, встановлення причин смерті та т. і.), а також інших видів судових експертиз (слідів рук, волосся людини, бітових знаків, почерку тощо), розслідування місць подій, функціонування автоматизованих банків даних. Зокрема, мова велася про:

- необхідність уніфікування термінів, що використовуються судовими експертами, які дають показання у суді;
- нестачу відрецензованих опублікованих досліджень, що встановлюють наукові основи та надійність експертних методів, методик, технологій;
- необхідність проведення досліджень у галузі оцінювання надійності та точності існуючих експертних методів, методик, технологій, новаторство та подальше розвинення, розроблення протоколів та передових практик для наступного стандартизування на їх основі судової науки (криміналістики);
- необхідність проведення досліджень у галузі визначення рівня невизначеності вимірювань, що дозволить оцінювати отримані показники;
- суб'єктивізм у людському інтерпретуванні отриманих за допомогою

неінструментальних та інструментальних методів результатів досліджень;

- необхідність сертифікування персоналу, акредитування лабораторій, впровадження дієвих процедур контролю якості з метою дотримання передових практик, підтвердження безперервності та надійності процедур (методик);

- необхідність розроблення та дотримання кодексу етики, а також виявлення джерел та масштабів експертних помилок, шахрайств та упередженості;

- відсутність ефективного наглядання за якістю експертиз;

- незалежність та автономність лабораторій від правоохоронних органів;

- недофінансування, неукомплектованість сертифікованим персоналом;

- необхідність сильного лідерства для прийняття та просування агресивної довгострокової політики з метою укріплення криміналістичної науки тощо.

При цьому, слід зазначити те, що частина установ, яка підлягала аудиту в рамках роботи комісії, була акредитована за ISO/IEC 17025.

Однією з основних причин наявних недоліків автори доповіді вважали відсутність відповідних стандартів із сертифікування (персоналу) та діяльності лабораторій за певними напрямками судових експертиз, що негативно впливає на відправлення правосуддя в ряді випадків. Доповідь закінчувалася конкретними пропозиціями, направленними на усунення піднятих проблем на рівні Конгресу та Президента США [60].

Незважаючи на те, що висвітлені критичні зауваження відносилися до стану справ у США, публікація доповіді викликала великий резонанс не тільки в США, а й в багатьох країнах світу, що дало поштовх для розвинення другого напрямку стандартизації – детального унормування на рівні стандартів процесів оглядання місць вчинення злочинів, проведення експертних досліджень, функціонування баз даних (дактилоскопічних обліків, обліків генетичних ознак людини (ДНК-профілів) поряд із загальним стандартизуванням систем управління якістю установ судової експертизи.

Так, у тому ж 2009 році Австралійське Новозеландське поліцейське консультативне агентство Національного інституту судової науки (ANZPAA NIFS) сприяло формуванню Комітету з криміналістики Стандартів Австралії (SA) з метою усунення прогалин в провадженні судово-медичних експертиз ДНК, в результаті чого було розроблено та у 2012 році опубліковано національний стандарт (AS 5388), що складається з чотирьох частин та регламентує діяльність у зазначеній галузі судової експертизи від збирання слідів біологічного походження до звітування за результатами проведення експертиз у суді. Після прийняття зазначеного стандарту під егідою національного органу із стандартизації Австралії протягом двох років було проведено аудитування всіх лабораторій (ДНК) на відповідність вимогам як міжнародного загального стандарту ISO/IEC 17025, так і національного вузькопрофільного стандарту AS 5388. За результатами цієї роботи було прийнято рішення щодо постійного проведення робіт із стандартизації на відповідність двом зазначеним стандартам. Крім того, Стандартами Австралії були розроблені та оприлюднені ще два стандарти, що стосуються досліджень

займистих речовин при пожежі (AS 5239) та мінімізування ризику зараження об'єктів, що використовуються для збирання й аналізування біологічного матеріалу для цілей судової ДНК (AS 5483).

У 2012 році за ініціативою Комітету з криміналістики Стандартів Австралії створюється проєктний комітет 272 «Криміналістика» Міжнародної організації із стандартизації (ISO PC 272 «Forensic Sciences»). Крім того, у 2012 році утворюється проєктний комітет 419 «Процеси криміналістики» Європейського комітету із стандартизації (CEN/PC 419 «Forensic Science Processes»).

У тому ж 2012 році підкомітетом із стандартизації у галузі безпеки інформаційних технологій (ISO/IEC JTC 1/SC 27 «IT Security techniques») об'єднаного технічного комітету (ISO/IEC JTC 1 Інформаційні технології) Міжнародної організації із стандартизації разом із Міжнародною електротехнічною комісією оприлюднюється перший міжнародний стандарт, що регламентує діяльність у сфері роботи з судовими доказами – ISO/IEC 27037:2012 «Information technology — Security techniques — Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence», прийнятий в Україні як ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 «Інформаційні технології. Методи безпеки. Рекомендації з ідентифікації, збору, отриманню та зберіганню цифрових доказів».

Технічним комітетом ISO/IEC JTC 1 «Information technology» у подальшому оприлюднюється ще ряд міжнародних стандартів, що регламентують прямо чи опосередковано процеси збирання та експертування цифрових доказів (потенційних цифрових доказів). Зокрема, одним із них є стандарт ISO/IEC 27042:2015 «Information technology – Security techniques – Guidelines for the analysis and interpretation of digital evidence», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27042:2016 «Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови щодо аналізу та інтерпретації цифрового доказу (ISO/IEC 27042:2015, IDT)» методом підтвердження⁷, в якому є посилання на інші взаємопов'язані міжнародні стандарти, зокрема:

- ISO/IEC 27000:2018 «Information technology – Security techniques – Information security management systems – Overview and vocabulary», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27000:2019 «Інформаційні технології. Методи захисту. Системи керування інформаційною безпекою. Огляд і словник термінів (ISO/IEC 27000:2018, IDT) методом підтвердження;

- ISO/IEC 27035, що складається із трьох частин:

- ISO/IEC 27035-1:2016 «Information technology – Security techniques – Information security incident management – Part 1: Principles of incident management», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27035-1:2018 «Інформаційні технології. Методи захисту. Керування інцидентами інформаційної безпеки. Частина 1. Принципи керування інцидентами (ISO/IEC 27035-1:2016, IDT)» методом підтвердження;

⁷ Гармонізування методом підтвердження передбачає оприлюднення міжнародного стандарту мовою оригіналу (як правило, англійською).

– ISO/IEC 27035-2:2016 «Information technology – Security techniques – Information security incident management – Part 2: Guidelines to plan and prepare for incident response», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27035-2:2018 «Інформаційні технології. Методи захисту. Керування інцидентами інформаційної безпеки. Частина 2. Настанова щодо планування та підготовки до реагування на інциденти (ISO/IEC 27035-2:2016, IDT)» методом підтвердження;

– ISO/IEC 27035-3 «Information technology – Information security incident management – Part 3: Guidelines for ICT incident response operations» («Інформаційні технології. Управління інцидентами в галузі інформаційної безпеки. Частина 3: Настанови щодо операцій з реагування на інциденти ICT»), що планується до опублікування ISO у 2021 році;

– ISO/IEC 27038:2014 «Information technology – Security techniques – Specification for digital redaction», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27038:2018 «Інформаційні технології. Методи захисту. Специфікація для цифрового редагування» (ISO/IEC 27038:2014, IDT) методом підтвердження;

– ISO/IEC 27040:2015 «Information technology – Security techniques – Storage security», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27040:2016 «Інформаційні технології. Методи захисту. Безпека зберігання (ISO/IEC 27040:2015, IDT)» методом підтвердження;

– ISO/IEC 27041:2015 «Information technology – Security techniques – Guidance on assuring suitability and adequacy of incident investigative method», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27041:2016 «Інформаційні технології. Методи захисту. Настанова щодо забезпечення прийнятності та адекватності методів розслідування (ISO/IEC 27041:2015, IDT)» методом підтвердження;

– ISO/IEC 27043:2015 «Information technology – Security techniques – Incident investigation principles and processes», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27043:2016 «Інформаційні технології. Методи захисту. Принципи та процеси розслідування інцидентів (ISO/IEC 27043:2015, IDT)» методом підтвердження;

– ISO/IEC 27044 «Information technology – Security techniques – Guidelines for security information and event management (SIEM) (DRAFT)» («Інформаційні технології. Методи захисту. Настанова з інформаційної безпеки та управління інцидентами (SIEM) (DRAFT)»), що знаходиться в ISO на останніх етапах розроблювання;

– ISO/IEC 27050, що складається із чотирьох частин:

– ISO/IEC 27050-1:2019 «Information technology – Electronic discovery – Part 1: Overview and concepts, гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27050-1:2018 «Інформаційні технології. Методи захисту. Електронне виявлення. Частина 1. Огляд та поняття (ISO/IEC 27050-1:2016, IDT)» методом підтвердження;

– ISO/IEC 27050-2:2018 «Information technology – Electronic discovery – Part 2: Guidance for governance and management of electronic discovery» («Інформаційні технології – Електронне відкриття – Частина 2: Керівництво з управління та управління електронним відкриттям»), що не прийнятий в Україні як національний стандарт;

– ISO/IEC 27050-3:2020 «Information technology – Electronic discovery – Part 3: Code of practice for electronic discovery», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 27050-3:2018 Інформаційні технології. Методи захисту. Електронне виявлення. Частина 3. Звід правил для електронного виявлення (ISO/IEC 27050-3:2017, IDT);

– ISO/IEC DIS 27050-4 «Information technology – Electronic discovery – Part 4: Technical readiness» (Інформаційні технології – Електронне відкриття – Частина 4: Технічна готовність»), що знаходиться в ISO на останніх етапах розроблювання;

– ISO/IEC 30121:2015 «Information technology – Governance of digital forensic risk framework», гармонізований як ДСТУ ISO/IEC 30121:2016 «Інформаційні технології. Керування структурою цифрових судово-експертних ризиків (ISO/IEC 30121:2015, IDT)» методом ідентичного перекладу.

У 2014 році вноситься пропозиція щодо перетворення існуючого проєктного комітету Міжнародної організації із стандартизації у технічний комітет (ISO/TC 272 «Forensic Sciences») (ТК 272), діяльність якого охоплюватиме усі криміналістичні науки та який матиме довгострокову програму роботи, яка (пропозиція) була підтримана країнами-членами ISO. Переформовується у технічний комітет і зазначений вище дзеркальний проєктний комітет Європейського комітету із стандартизації (CEN/TC 419 «Forensic Science Processes»).

У 2015 році до розділу 07 «Природничі та прикладні науки» Міжнародного класифікатора стандартів вноситься нова група стандартів 07.140 «Криміналістика» («Forensic Sciences»).

У 2016 році ТК 272 видається міжнародний стандарт ISO 18385:2016 «Мінімізація ризику зараження об'єктів, що використовуються для збирання та аналізування біологічного матеріалу для цілей судової ДНК». У тому ж, 2016 році, оприлюднюється Стратегічний бізнес-план (від 16.01.2016) [61] із розроблення міжнародних стандартів, які мають на меті, зокрема:

- підвищення надійності судових доказів;
- встановлення узгоджених методів роботи, що полегшить експертним лабораторіям різних юрисдикцій спільну діяльність у відповідь на виклики транскордонної злочинності;
- надання експертним лабораторіям взаємної підтримки у випадках катастрофічної події, коли вичерпуються можливості однієї юрисдикції;
- розширення обміну результатами експертних досліджень, іншою інформацією, включаючи спільне використання баз даних;
- забезпечення відповідності цілям застосування витратних матеріалів без його впливу на результати досліджень тощо.

У серпні 2018 року ТК 272 публікується перша частина міжнародного стандарту ISO 21043-1:2018 «Криміналістика. Частина 1: Терміни та визначення» та друга частина міжнародного стандарту ISO 21043-2 «Криміналістика. Частина 2: Виявлення, фіксування, вилучання, транспортування та зберігання об'єктів». ТК 272 розроблюються проєкт стандарту ISO 20964 щодо специфікації витратних матеріалів,

використовуваних у криміналістичному процесі, та вимог до складання виробів та комплектів, а також три частини стандарту 21043 щодо експертування доказів (аналізування, інтерпретування та звітування), роботу над якими планується завершити у 2021-2022 роках.

Таким чином, другий напрямок стандартизування експертного забезпечення правосуддя у світі, фактично з 2012 року, набуває сталих прогресивних обертів.

Історія акредитування державних спеціалізованих установ судової експертизи в Україні розпочалася у 2010 році. До зазначеного процесу (акредитування) за зазначеними стандартами на даний час долучилися усі міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи судової експертизи (зокрема, Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Міністерство охорони здоров'я України).

У 2017 році ініційовано створення технічного комітету (ТК) «Судова експертиза» Національного органу стандартизації, яким в Україні є Державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості». Наказом останнього (від 07.05.2018 № 125) для вдосконалення національної системи стандартизації у сфері криміналістики та судової експертизи створено ТК «Судова експертиза» з присвоєнням йому реєстраційного номеру 192 та уповноваженням Київського НДІСЕ на здійснення функцій секретаріату ТК 192 «Судова експертиза». Слід зазначити й те, що ініціювання створення зазначеного ТК дало підстави для внесення нового коду та класифікаційного угруповання до державного класифікатора ДК 004:2008 (наразі – національний класифікатор України НК 004:2020) «Український класифікатор нормативних документів» – 07.140 «Судова експертиза» (наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі України від 23.02.2018 № 249), що відповідає аналогічному коду та класифікаційному угрупованню, внесеному у 2015 році до Міжнародного класифікатора стандартів (ICS). Об'єктами стандартизації ТК 192 є розроблення на рівні стандартів вимог до створення експертних методик, проведення судових експертиз та експертних досліджень, роботи із слідовою інформацією, що може бути визнаною доказами, тощо.

3 липня 2019 року представник секретаріату ТК 192 «Судова експертиза» увійшов до складу ТК 272 «Криміналістика» Міжнародної організації із стандартизації як представник Національного органу стандартизації України для участі у роботі комітету в якості спостерігача.

На даний час ТК 192 «Судова експертиза» проводяться роботи із національної стандартизації, у першу чергу, щодо прийняття методом ідентичного перекладу міжнародних та регіональних стандартів в якості національних, що зазначені вище, розроблення суто національних стандартів, опрацьовується питання щодо розроблення кодексів усталеної практики тощо.

3.2 Поняття «метод» та «методика» у розрізі міжнародних стандартів, прийнятих в Україні

У тезаурусі судової експертизи (судової експертології) протягом тривалого часу (із середини минулого століття) по відношенню до проведення експертних досліджень застосовуються такі терміни як «метод», «методика», «прийом», «спосіб», «технологія»⁸.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови зазначені терміни мають, серед іншого, наступні визначення [35]⁹:

– «прийом... Спосіб виконання або здійснення чого-небудь ... Метод дослідження, вивчення чого-небудь ... Технічний прийом – усталений спосіб виконання або виготовлення чого-небудь ... Виконання, здійснення дії за один раз»;

– «спосіб ... Певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось ... Те, що служить знаряддям, засобом і т. ін. у якій-небудь справі, дії ...»;

– «метод ... Прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) ... Спосіб дії ...»;

– «методика ... Сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи ... Документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи ...»;

– «технологія ... Сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь ... Сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, інформації, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій...».

Заслуговують на увагу й терміни «операція» та «процес», що використовуються для тлумачення терміну «технологія» та мають наступні визначення [35]:

– «операція ... дія, спрямована на виконання якої-небудь задачі ... Окрема технологічно однорідна частина виробничого процесу, виконувана на одному робочому місці одним робітником або групою ... Ряд дій або окрема дія в ряді інших, що з них складається робота окремої людини або групи людей, машини, механізму і т. ін. ... Яка-небудь дія або ряд дій, об'єднаних спільною метою»;

– «процес ... Сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку ... Виробничий процес – систематична та цілеспрямована зміна кількісних та якісних характеристик засобів виробництва і робочої сили для отримання готової продукції ... Технологічний процес – частина виробничого процесу, яка складається з дій, спрямованих на зміну та (або) визначення стану заготовок та виробів ...».

Зазначені терміни («прийом», «спосіб», «метод» «методика», «технологія») та їх визначення у загальноновживаному розумінні носять

⁸ Терміни подані за алфавітним порядком.

⁹ Терміни подані за ступенем підпорядкованості, відповідно до прийнятого вживання.

синонімічний характер та визначають певну дію (певні дії), але при цьому мають свою підпорядкованість по відношенню один до одного або різницю за ступенем загальності. Так, Вінберг А. І. та Малаховська Н. Т. зауважують, що, наприклад, «метод» є більш загальним поняттям та включає до себе сукупність «способів», «шляхів», «прийомів», а під «прийомами» виключно розуміється використання яких-небудь приладів, апаратів або коли йдеться про трудові операції. У подальшому вони наводять дві концепції розуміння та співвідношення понять «метод» та «спосіб», в яких в одному випадку «спосіб» ширше поняття «метод», а в іншому – навпаки. Резюмуючи наведене, визначається, що при розробленні мови судового експерта та уніфікування термінів усього понятійного апарату, кожне поняття буде мати однозначне визначення [21].

Зазначене підтверджується термінами та їх визначеннями у Словнику основних термінів судових експертиз [14], що вийшов із друку пізніше роботи Вінберга А. І. та Малаховської Н. Т.:

– «прийом» – окрема дія (операція), за допомогою якої у ході вирішення питання досягається який-небудь проміжний результат. Прийом є елементом методу (способу) вирішення завдання конкретного експертного дослідження;

– «спосіб» – система прийомів, що входить до структури метода або (у випадку досягнення даним способом кінцевої мети експертизи) така, що співпадає з методом;

– «метод» – система логічних та (або) інструментальних операцій (способів, прийомів) отримання даних для вирішення питання, поставленого перед експертом;

– «методика експертизи» – система методів (прийомів, технічних засобів), що застосовуються при вивченні об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, які відносяться до предмету певного роду, виду, підвиду судової експертизи.

Міжнародні стандарти серії 9000 та 17000, зазначені у попередньому підрозділі, мають свій тезаурус, викладений в ISO 9000:2015 «Quality management systems. Fundamentals and vocabulary» та ISO/IEC 17000:2004 «Conformity assessment. Vocabulary and general principles», що прийняті в Україні як ДСТУ ISO 9000:2015 «Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів» [62] та ДСТУ ISO/IEC 17000:2007 «Словник термінів і загальні принципи» [63], відповідно.

Англомовний термін «method» може бути перекладений і як «прийом» і як «спосіб», і як «метод», і як «методика» (остання (методика) як сукупність методів).

Прийняті методом ідентичного перекладу як національні стандарти ДСТУ ISO 9000 та ДСТУ ISO/IEC 17000 визначають поняття «методика» наступним чином: «Методика; процедура – установлений спосіб виконання роботи чи процесу», а «процес» – сукупність взаємопов'язаних або взаємодійних робіт, що використовують входи для створення запланованого результату [62, 63].

При цьому, з'являється нормативно визначений термін – «процедура»,

синонімічний до терміну «методика», який в українській мові тлумачиться наступним чином: «Процедура – ... Офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення, виконання або оформлення чого-небудь. ... Ряд яких-небудь дій, хід виконання чого-небудь ...» [35]. Крім того, нормативно визначений термін «процес» фактично є синонімічним по відношенню до терміну «технологія».

Не можна не згадати й нещодавно визначений першою частиною міжнародного стандарту ISO 21043 «Forensic sciences – part 1: terms and definitions» («Криміналістика. Частина 1: Терміни та визначення») термін «стандартна операційна процедура», що тлумачиться як дозволений, задокументований спосіб здійснення діяльності або процесу [64] та є синонімом термінів «методика» та «процедура».

Здійснене аналізування дає змогу дійти висновку, що:

- терміни «прийом» і «спосіб» застосовуються для тлумачення термінів «метод» і «методика»;
- термін «процедура» є синонімічним до терміну «методика»;
- термін «процес» є синонімічним до терміну «технологія».

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на сучасному етапі розвитку судової експертизи, який невід’ємно пов’язаний із впровадженням систем управління якістю відповідно до вимог міжнародних стандартів, повинна застосовуватися уніфікована, сучасна, зрозуміла для усіх термінологія, у зв’язку із чим визначено наступну лінійку співвідносних термінів, що вирізняють елементи діяльності із проведення експертних досліджень наступним чином: «метод» – «методика», «процедура» («стандартна операційна процедура») – «процес» («технологія»).

3.3 Порядок розроблення, вибирання, перевіряння/верифікування та валідування методів (методик) дослідження

На відповідність міжнародним стандартам систем управління якістю:

- ISO/IEC 17025 акредитуються установи, діяльність яких пов’язана, наприклад, із випробуванням будівельних матеріалів, вуглеводневої сировини та нафтопродуктів, транспортних засобів, технічних засобів зв’язку, продуктів харчування тощо;
- ISO/IEC 17020 акредитуються установи, діяльність яких пов’язана, наприклад, із перевірянням (інспектуванням) цистерн для перевезення небезпечних вантажів, експертизою стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб’єктів господарювання, які виконують та/або експлуатують (застосовують) обладнання підвищеної небезпеки, тощо.

Тобто ISO/IEC 17025 та ISO/IEC 17020 встановлюють загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій, органів інспектування. Інтерпретування вимог міжнародних стандартів систем управління якістю до діяльності організацій, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя, здійснено Міжнародною організацією з акредитації – International Laboratory Accreditation Cooperation (ILAC), якою спочатку було

розроблено першу редакцію керівництва G-19:2002 «Guidelines for Forensic Science Laboratories» («Керівництво для криміналістичних лабораторій»), що застосовувалася при акредитації стандартом за ISO/IEC 17025. У подальшому зазначене керівництво було актуалізовано для його використання при акредитації за стандартами ISO/IEC 17025 та ISO/IEC 17020 новою версією – ILAC G19: 08/2014 «Modules in a Forensic Science Process» («Модулі в Криміналістичному процесі») (далі – Керівництво G-19) [65].

Як зазначалося вище, терміни «методика», «процедура» та «стандартна операційна процедура» є синонімічними та визначаються як установлений спосіб виконання роботи чи процесу. Відповідно до ISO/IEC 17020, ISO/IEC 17025, Керівництва G-19 усі методики, що використовуються, повинні бути повністю задокументованими. Зазвичай при побудуванні систем управління якістю установ судової експертизи «процедура» (як документ) регламентує заходи із адміністративної діяльності в рамках СУЯ, а «методика» (як документ) – експертної діяльності, тобто проведення експертних досліджень із застосуванням спеціальних знань. Крім того, практика діяльності установ судової експертизи в Україні показує, що у разі відсутності відповідних методик експертних досліджень (проведення судових експертиз) у рамках діяльності конкретної лабораторії в системі документації з якості розробляється стандартна операційна процедура (дозволений, задокументований спосіб здійснення діяльності або процесу [64]), що оформлюється документально під аналогічною назвою та має структуру, аналогічну структурі методики.

В діяльності органів інспектування (ISO/IEC 17020) або випробувальних (експертних) лабораторій (ISO/IEC 17025) можуть використовуватися методи (методики), опубліковані у міжнародних, регіональних чи національних стандартах або видані авторитетними технічними організаціями, або видані у відповідній науковій літературі чи журналах, або ті, що зазначаються виробником обладнання, та є стандартизованими. Стандартизованими методами в Україні є методики проведення судових експертиз, що включені до Реєстру методик проведення судових експертиз, який ведеться Міністерством юстиції України. Стандартизовані методи повинні пройти процедуру перевіряння (ISO/IEC 17020) або верифікації (ISO/IEC 17025) – підтвердження надання об'єктивних доказів (дані, що підтверджують існування чи правдивість чого-небудь), що встановлені вимоги (сформульовані потреба чи очікування, загальнозрозумілі чи обов'язкові) виконано [62]. Також можуть використовуватися нестандартизовані методи – самостійно розроблені методи чи стандартизовані методи, які використовуються в інший ніж передбачено спосіб, чи модифіковані. Такі методи повинні бути доречними (ISO/IEC 17020) або пройти процедуру валідації (ISO/IEC 17025). Під останньою розуміється підтвердження надання об'єктивного доказу (дані, що підтверджують існування чи правдивість чого-небудь), що вимоги (сформульовані потреба чи очікування, загальнозрозумілі чи обов'язкові) щодо конкретного передбаченого використання або застосування виконано [62]. Самостійно розроблені методи, методики, стандартні операційні процедури у подальшому можуть бути переформатовані в стандартизовані при умові виконання порядку їх

розроблення, апробування та впровадження із наступним атестуванням та включенням до Реєстру методик проведення судових експертиз.

Розроблення, модифікування методів (методик), використання їх в інший ніж передбачено спосіб, верифікування та валідування повинно доручатися компетентному персоналу, забезпеченому відповідними ресурсами.

Кожна акредитована установа повинна мати задокументовані процедури щодо порядку розроблення, вибирання, перевіряння/верифікування та валідування методик (методів) дослідження, включаючи періодичні процедури контролювання якості їх (методик) застосування.

При вибиранні методів (методик) необхідно встановити, що вони відповідають меті дослідження, інспектування та не виходять за межі компетенції установи, яка має достатні ресурси для виконання вимог.

3.4 Особливості структури та змісту експертних методик, з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні

Викладене у попередніх розділах дозволяє констатувати, що:

– експертна методика як видання – *нормативний документ*, який *визначає* детально *регламентовану* програму вирішення експертної задачі (експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил виконання певної роботи;

– експертне дослідження складається із певних стадій, а тому методика (як документ) повинна мати детальний опис проведення наступних стадій: попереднього та роздільного дослідження, експертного експерименту, порівнювального дослідження, оцінювання результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, а також оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

Міжнародні стандарти систем управління якістю (перший напрямок стандартизації), міжнародні стандарти, що унормовують безпосередню професійну діяльність установ судової експертизи (другий напрямок стандартизації) на даний час не визначають зміст та структуру методик експертного дослідження (проведення судових експертиз). Ними (стандартами) визначається лише перелік дій (операцій), що повинні бути регламентованими (задокументованими), а яким чином це повинно здійснюватися встановлює національний регулятор.

У попередній редакції ДСТУ ISO/IEC 17025 2006 року [66] по відношенню до діючої редакції 2019 року [58] вказувалося, що процедури застосування методів (методики) повинні містити, якнайменше, таку інформацію:

- а) відповідну ідентифікацію;
- б) сферу поширювання;
- с) опис типу зразка, що підлягає випробуванням або калібруванню;

- d) параметри або кількісні показники та межі, що підлягають визначенню;
- e) апаратуру та устаткування, зокрема вимоги до технічних характеристик;
- f) необхідні вихідні еталони та зразкові речовини;
- g) необхідні умови довкілля та необхідний період стабілізації;
- h) опис процедури, зокрема:
 - прикріплення ідентифікаційних знаків, поводження, транспортування, зберігання та готування зразків;
 - перевіряння, необхідні перед початком робіт;
 - перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;
 - спосіб реєстрації спостережень та результатів;
 - заходи безпеки, яких треба дотримуватися;
- i) критерії та (або) вимоги для затвердження/відмови в затвердженні;
- j) дані, які реєструють, метод аналізування та форма подання;
- k) невизначеність або процедура оцінювання невизначеності [66].

Інформація, яка повинна міститися в методиці відповідно до зазначеного вище, тим чи іншим чином вже визначалася в теорії судової експертизи за деякими відмінностями. Так, наприклад, Ю. Ю. Ярославом за результатами аналізу наукових праць Т. В. Аверьянкової, М. Є. Бондар, Г. Л. Грановського, О. Р. Росінської, М. А. Соніса, А. І. Устінова та інших вчених актуалізовано «конструкцію експертної методики» [33]. Ним рекомендовано чотирьохблочну конструкцію задокументованої експертної методики, що складається з таких частин:

- загальної (в загальній частині експертної методики доречні такі її змістовні елементи: назва задачі (з варіантами формулювань питань, якими реалізовується ця задача) та системи підзадач; опис сутності методики (чи принципу її дії); опис об'єкту дослідження; опис ознак досліджуваного об'єкта);

- технічної (в технічній частині експертної методики мають бути присутні такі змістовні елементи: перелік комплексу необхідних науково-технічних засобів, іншого обладнання, а також вимірювальних пристроїв; описи умов застосування методів; перелік необхідних витратних матеріалів та речовин; дані про порівняльні зразки; довідникові дані, в тому числі, переліки основної та додаткової літератури; вимоги щодо необхідного рівня підготовки суб'єкта (судового експерта); аспекти вивчення матеріалів справи; коло спеціалістів суміжних спеціальностей);

- операційної (в операційній частині експертної методики міститься опис оптимальної послідовності дій суб'єкта (експерта) в процесі дослідження з метою отримання результату);

- документальної (в документальній частині даються: рекомендації щодо оформлення документу (висновку експерта чи висновку спеціального дослідження (висновку спеціаліста); рекомендації щодо викладення в даному документі проміжних та кінцевих результатів; особливості формулювання висновків; рекомендації щодо оцінювання висновків слідчим та судом).

Адаптуючи вимоги зазначеної редакції стандарту (2006 року) щодо інформації, яка якнайменше повинна міститися в методиці, пропонувалося таке їх (вимог) значення.

№№ з\п	Найменування інформації, що повинна міститися у процедурі (методиці) відповідно до п. № 5.5.4 ДСТУ ISO/IEC 17025:2006	№№ з\п	Значення інформації, що повинна міститися у процедурі (методиці) відповідно до п. № 5.5.4 ДСТУ ISO/IEC 17025:2006
a)	відповідна ідентифікація;	1.	Найменування (назва) методики, реєстраційний код в Реєстрі методик проведення судових експертиз.
b)	сфера поширювання;	2.	Сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою.
c)	опис типу зразка, що підлягає випробуванню або калібрування;	3.	Перелік основних об'єктів експертного дослідження.
d)	параметри або кількісні показники та границі, що підлягають визначенню;	4.	У методиці (процедурі) мають бути прописані чіткі обмеження щодо застосування методів, які застосовуються для вирішення експертного завдання при дослідженні конкретного об'єкту (об'єктів). Обмеження в застосуванні методів визначаються на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження під час експертного огляду наданих для дослідження об'єктів. Обмеження можуть бути загальними та детальними. Перевірка на відповідність обмеженням вимог методів повинна бути конкретно й однозначною. За необхідності використання вимірювальних засобів на стадії перевіряння обов'язково прописуються не лише рекомендовані прилади, але й межі їх вимірювань, а також можливість їх замінювання на аналогічні. Обмеження, в першу чергу, стосуються об'єктів дослідження, а також умов, за яких воно може бути проведено. До об'єктів дослідження прописуються вимоги до їх стану, вигляду та розмірів. Загальний вигляд може обмежуватись кольором предметів та речовин, цілісністю предметів, станом та однорідністю їх поверхні тощо. Допустимі габаритні розміри досліджуваних об'єктів встановлюються в залежності від їх агрегатного стану, можуть бути виражені в об'ємних, лінійних або масових одиницях. Під межами чутливості методів в обов'язковому порядку необхідно вказувати не тільки мінімальні та максимальні кількості, але й точність, з якою необхідно проводити ті чи інші виміри. У методиці обов'язково повинні бути вказані причини та літературні джерела, згідно з якими вибрані відповідні обмеження. Наприклад, певні технічні можливості приладу або конкретний нормативний

		документ. Окремі обмеження стосуються виключно умов середовища в процесі дослідження. Наприклад, дослідження можуть проводитись у будь-якому приміщенні, у приміщенні із певними кліматичними умовами, незалежно від приміщення за певних кліматичних умов, або за будь-яких кліматичних умов. Тобто потрібно вказати необхідність стабільних умов досліджень, температури, тиску, вологості в приміщенні тощо.
e)	апаратура та устаткування, зокрема, вимоги до технічних характеристик;	5. У методиці вказується обладнання, за допомогою якого вирішуються експертні завдання. Визначення конкретного обладнання, яке буде застосовуватися при проведенні досліджень, здійснюється після експертного огляду наданих на дослідження об'єктів на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження. До обладнання відносять: – засоби вимірювань (мірний посуд, термометри, ваги, спектрофотометри тощо); – випробувальне обладнання – обладнання, стан якого може в значній мірі вплинути на результати випробувань (термостати, сушильні шафи, муфельні печі тощо); – допоміжне обладнання, яке не використовується для проведення експериментів та не впливає на результати дослідження (лабораторний посуд, холодильники, шафи для сушіння посуду тощо).
f)	необхідні вихідні еталони та зразкові речовини;	6. У методиці визначається перелік порівняльних об'єктів дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння (у т. ч. інформація (дані) про них), а також вимоги до стандартних зразків, вихідних еталонів, зразків для порівняння. Визначення конкретних порівняльних зразків здійснюється на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження.
g)	необхідні умови довкілля та необхідний період стабілізації;	7. Вимоги до довкілля у тій чи іншій процедурі (методиці) залежать від чутливості застосовуваних методів досліджень до кліматичних умов у приміщенні. Вплив довкілля можна розмежувати на: – вплив безпосередньо в процесі дослідження, – вплив за межами процесу дослідження. Довкілля досить часто впливає на результати експертних досліджень, особливо коли проводяться високоточні вимірювання. Для стабільності результатів вимагаються: – постійні кліматичні умови в приміщенні для досліджень, які визначаються температурою, вологістю та тиском; – обов'язковий контроль клімату та його обов'язкова реєстрація. Більшість обладнання орієнтована на певні кліматичні умови, які необхідно витримувати.

		Необхідний період стабілізації об'єктів у заданих кліматичних умовах до початку їх досліджень. Об'єкти до моменту їх дослідження проходять досить складний шлях зберігання та переміщення, який визначається їх місцями вилучення та зберігання. Клімат приміщень певним чином на них впливає. Для виключення такого впливу до початку дослідження необхідно привести об'єкти дослідження до умов, які будуть залишатись без змін у процесі дослідження. Зазначене визначається на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження зі встановленням цього документально в методиці.
h)	опис процедури, зокрема: – прикріплення ідентифікаційних знаків, поводження, транспортування, зберігання та готування зразків; – перевіряння, необхідні перед початком робіт; – перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його	8. При документуванні процедури (методики) обов'язково повинно вказуватися: яким чином на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження надані основні та порівняльні об'єкти ідентифіковані як такі, що відповідають наданим на дослідження (відповідно до супровідних документів); порядок маркування об'єктів на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження; умови зберігання, у тому числі, з урахуванням умов довкілля, часу проведення досліджень (наприклад, коли з часом сліди можуть зникнути); правила поводження з об'єктами, у тому числі, враховуючи їх можливе пошкодження аж до знищення (якщо це передбачено методикою); порядок транспортування об'єктів (у разі необхідності); порядок отримання та підготовлювання зразків для проведення порівняльного дослідження тощо. Перед початком робіт на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження: – перевіряється чи актуалізовані та оцінені на придатність для використання в конкретному експертному провадженні методики (методи), що планується застосувати для проведення досліджень; – перевіряється наявність та достатність ресурсів, витратних матеріалів, необхідних для реалізації процедур; – здійснюється аналіз стандартних зразків, вихідних еталонів, зразків порівняння (найменування, концентрація, дати виготовлення та закінчення терміну придатності тощо); – проводиться «екологічний моніторинг» обладнання робочих місць, одягу та витратних матеріалів; – перевіряються на придатність для застосування за призначенням реактиви та інші матеріали (витратні матеріали), що необхідні для проведення дослідження, тощо. Устаткування лабораторії повинно піддаватися періодичним перевірянням робочих характеристик зі встановленням обмеження придатності. Перед початком проведення кожного дослідження на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження

	використанням; – спосіб реєстрації спостережень та результатів; – заходи щодо безпеки, яких треба дотримуватися;	застосовуване устаткування перевіряється з точки зору нормального функціонування; у разі необхідності проводиться його калібрування та регулювання відповідно до задокументованих процедур, інструкцій з експлуатації тощо. На стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження повинні бути визначені способи документування результатів проведеного дослідження (фотографуванням, електронним скануванням, ксерокопіюванням тощо) з одночасним підготовленням технічних засобів для цього. До початку проведення досліджень на стадії <i>попереднього</i> (підготовчого) дослідження повинні визначитися заходи безпеки із врахуванням застережень про ступінь безпеки при роботі на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень, стандартними зразками, вихідними еталонами, зразками для порівняння, речовинами та матеріалами (витратними матеріалами). Персонал, який задіяний для проведення досліджень, повинен отримувати інструктажі з питань безпеки роботи на такому устаткуванні та з такими об'єктами з урахуванням вимог чинного законодавства.
i)	критерії та (або) вимоги до затвердження/відмови у затвердженні;	9. На стадії <i>роздільного</i> дослідження після застосування певних вимірювальних, інструментальних тощо методів отримані результати повинні бути прийняті (затверджені) або неприйняті (відмовлено в прийнятті) за відповідними критеріями. Критерій – це ознака чи підстава оцінки результатів згідно певної методики, яка передбачає необхідність врахування як кількісних, так і якісних показників, отриманих будь-якими доступними методами; для затвердження відповідності отриманих результатів необхідно витримати ряд критеріїв: – однозначний результат, який виключає будь-які варіації; – відтворюваність як окремих позицій, так і загального результату при досконалому витримуванні технічних умов дослідження, вимірювань та аналізу результатів; – відповідне належне технічне забезпечення, яке визначається чутливістю. Для затвердження результату необхідне дотримання усіх критеріїв. Незабезпечення хоча б одного з них неминує веде до відмови у затвердженні отриманих результатів.
j)	дані, які реєструють, метод аналізування та форма подання;	10. При застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів дослідження об'єктів повинні документуватися результати вимірювань та/або режими устаткування. Результати спостережень або випробувань повинні зберігатися у вигляді записів та результатів випробувань/досліджень з посиланнями на використані процедури (методики), фотографії або

			знімки електронного сканування (наприклад, електрофоретичний прогін, фізичне співставлення тощо), діаграми, роздруківки, а також фотокопії трас (зображення слідів) та рукописні записи (наприклад, досліджуваних документів, результатів аналізу методом тонкошарової хроматографії тощо). Загалом, документовані матеріали повинні бути складені таким чином, щоб за відсутності експерта, який проводив експертизу, інший компетентний експерт міг використовувати ці записи для коректної інтерпретації отриманих даних.
k)	невизначеність або процедура оцінювання невизначеності.	11.	На стадії роздільного дослідження отримані результати повинні бути піддані процедурі оцінювання невизначеності. Невизначеність – це параметр, що пов’язаний з результатом та характеризує розсіювання значень (недостатня їх повторюваність або не вистачає конкретики критерію оцінки), які обґрунтовано могли б бути приписані окремій величині або отриманим результатам в цілому. Якщо в результаті оцінки виникає категорія невизначеності, обов’язково необхідно встановити та прописати причину появи такої категорії. Невизначеність ні в якому разі не повинна ототожнюватись із запереченням. Результат вимірювання величини завжди лише наближено дорівнює її значенню. Таким чином, значення величини точно невизначене. Звідси й термін – «невизначеність». Отже, невизначеність вимірювання, означає, що результат вимірювання та значення фізичної величини – це різні речі, а також те, що нам невідомо, наскільки результат вимірювання фізичної величини близький до її значення. Фактично в основу концепції «невизначеності вимірювання» неявно покладений постулат, що результат вимірювання – випадкова величина, адже розсіюватися, тобто набувати різних значень, можуть лише випадкові величини. Це підтверджується всією практикою вимірювань, яка свідчить, що вимірюючи одну та ту ж величину, можна отримати різні значення. З урахуванням зазначеного цілком логічним є аналіз результатів вимірювання в рамках теорії ймовірності з використанням параметрів, що характеризують розсіювання, прийнятих в цій математичній теорії. Однак в концепції «невизначеності вимірювання» ці параметри отримали інші назви. Такими параметрами можуть бути, або стандартна невизначеність (сумарна стандартна невизначеність), або розширена невизначеність¹⁰.

¹⁰ У 2015-2016 роках в рамках проведення науково-дослідної роботи було розроблено «Комплексну методику розрахунку невизначеності вимірювань відповідно до вимог міжнародних систем управління якістю, адаптованих в Україні», яка після апробації та впровадження внесена до Реєстру методик проведення судових експертиз у 2018 році під реєстраційним номером 0.1.22 (прим. авт.).

В актуальній редакції стандарту ISO/IEC 17025 (2017 року) зазначені вимоги викладені в іншій інтерпретації, але за суттю відповідають визначеному раніше (у редакції 2005 року). Єдиною суттєвою відмінністю вказаних редакцій стандартів у цьому сенсі є те, що в останній редакції ISO/IEC 17025 не визначено яким саме документом (методикою, процедурою або стандартною операційною процедурою) такі вимоги повинні бути задокументованими.

Настанова G-19 визначає, що незалежно від того, чи реалізовується модуль ISO/IEC 17025 чи ISO/IEC 17020, методики повинні відповідати їх меті.

Зазначене дає підстави для висновків про те, що кожна установа судової експертизи, у разі її акредитування за стандартами систем управління якістю, повинна враховувати вимоги, що підлягають документуванню, зазначені як в ISO/IEC 17025, так і в ISO/IEC 17020, в методиках, процедурах або стандартних операційних процедурах. У разі невпровадження систем управління якістю в установах судової експертизи, зазначені вимоги повинні визначатися в задокументованих методиках.

Крім того, зазначені вимоги можуть бути не застосовними у певних випадках. Так, наприклад, в методиках установи, що акредитована за стандартом ISO/IEC 17020, буде відсутня вимога щодо наявності процедури оцінювання невизначеності, передбачена стандартом ISO/IEC 17025.

Таким чином, структура експертної методики з точки зору судової експертизи з урахуванням вимог (особливостей) міжнародних стандартів якості, адаптованих в Україні, матиме наступні структурні елементи.

1. Найменування (назва) методики, реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз.

2. Сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою.

3. Перелік основних об'єктів дослідження.

4. Порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння: вимоги до них.

5. Методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (описи умов застосування методів).

6. Засоби виміральної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики.

7. Порядок проведення експертизи.

7.1. Попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:

– встановлення параметрів або кількісних показників та границь, що підлягають визначенню;

– визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;

– встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;

– прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх

зберігання та готування зразків;

- перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема, перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;

- визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;

- вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, із врахуванням застережень про ступінь безпеки при роботі на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень;

7.2. Роздільне (аналітичне) дослідження, у тому числі:

- визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих під час застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів;

- документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режими роботи устаткування тощо) об'єктів із визначенням форми їх подання (документування);

- піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності.

7.3. Експертний експеримент.

7.4. Порівнювальне дослідження.

7.5. Оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків.

7.6. Оформлення результатів експертного дослідження висновком.

3.5 Докладність опису проведених досліджень у висновку експерта з урахуванням міжнародної стандартизації у галузі експертування

Одним із джерел доказів у процесуальному праві України є висновок експерта, який складається за результатами застосування спеціальних (неюридичних) знань при проведенні судових експертиз (експертувань) об'єктів потенційної криміналістичної значущості.

Відповідно до ст. 101 КПК України висновок експерта – це *докладний опис* проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Аналогічні поняття із певними незначними відмінностями містяться й у деяких інших процесуальних кодексах України, зокрема, у Цивільному та Господарському процесуальних кодексах України, Кодексі адміністративного судочинства України. При цьому, загальною складовою у визначеннях терміну «висновок експерта» в процесуальних кодексах України є словосполучення «*докладний опис* проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання». Вперше на законодавчому рівні ця загальна складова була регламентована з набранням чинності Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році. В 2017

році вона (загальна складова) з'явилася в нових редакціях зазначених вище інших процесуальних кодексів. З того часу, одним із найпоширеніших зауважень до висновків експертів, які (зауваження) фігурують при їх оцінюванні слідчими, прокурорами, адвокатами, суддями, при планових рецензуваннях висновків експертів та їх (висновків) рецензуваннях так званими «незалежними» експертними установами або експертами тощо, є твердження щодо *недокладного опису* в них (висновках) проведених досліджень, а, відповідно до цього ставляться під сумнів їх (дослідження) результати та обґрунтованість відповідей на запитання, що складає певну проблему при використанні висновку експерта як джерела доказу.

Вочевидь, що «*докладний опис* проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання» повинні викладатися у висновку експерта з урахуванням діалектико-матеріалістичного методу, методів формальної (традиційної) логіки; загальнонаукових методів; методів материнських наук та спеціальних методів – методиках проведення судових експертиз.

У нормативних, методичних, наукових тощо джерелах тлумачення дефініції «*докладний опис* проведених експертом досліджень» відсутнє.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «*докладний*» у загальноповживаному сенсі тлумачиться як «дуже повний, ґрунтовний, з усіма деталями; вичерпний» [35].

Процес оформлення висновку експерта регламентується процесуальними кодексами, інструкціями, методиками, іншими нормативними актами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя [наприклад, 67-69]. У разі впровадження міжнародних стандартів із оцінювання відповідності ДСТУ EN ISO/IEC 17020 [59] та ДСТУ EN ISO/IEC 17025 [58] в діяльність зазначених установ, до висновків повинна включатися інформація, зазначена у вказаних вище стандартах (наприклад, інформація про спеціальні умови досліджень, такі, як умови довкілля). При цьому, тільки в задокументованих загальних та окремих методиках проведення судових експертиз (експертних методиках) йдеться про те, яка інформація повинна міститися у дослідницькій частині при описуванні проведених досліджень під час оформлення висновку експерта.

Як зазначалося вище, експертна методика як видання – нормативний документ, який визначає *детально* регламентовану програму вирішення експертної задачі (експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження (дивись п. 1.1).

Тобто *детально* регламентована програма повинна передбачати процес звітування за результатами експертувань (оформлення проведених досліджень та їх результатів висновком експерта), у тому числі, із викладенням ходу досліджень.

І знову таки в нормативних, наукових, методичних тощо джерелах тлумачення терміну «*детально* регламентована програма» відсутнє.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «*детальний*» у загальновживаному сенсі тлумачиться як такий, що «ураховує всі подробиці; *докладний*, вичерпний», тобто є синонімом до терміну «*докладний*» [35].

Слід зазначити й те, що словосполучення «*докладний опис* досліджень у висновку експерта» та «*детально* регламентована програма вирішення експертного завдання» є взаємопов'язаними. Так, саме у методиці, як нормативному документі, повинно бути *детально* визначено яким чином повинен здійснюватися *докладний* опис проведених експертом досліджень.

Один із розробників загальної теорії судової експертизи Шляхов О. Р. зазначав, що в дослідницькій частині висновку експерта відображаються хід та результати дослідження настільки повно та детально, щоб можна було зрозуміти сутність дослідження та повторити його при перевірці отриманих результатів, зокрема при проведенні повторної експертизи [9].

Щербаковський М. Г. вважає, що описування у дослідницькій частині висновку повинно проводитися таким чином, щоб була зрозуміла сутність досліджень, операцій та дій експерта [70].

Аверьянова Т. В. вказувала, що отримані результати дослідження, у тому числі виявлені ознаки, їх співставлення, аналізування ситуації, синтезуюча частина дослідження, повинні бути викладені експертом так, щоб це забезпечило перевіряння отриманих даних та дозволило дійти до висновку про об'єктивність самого дослідження та його синтезуючої частини [3].

Відповідь на питання щодо «*докладності*» опису проведених досліджень знаходиться в площині міжнародних стандартів, що прийняті в Україні, та є нормативними документами.

Як зазначалося вище, ISO/IEC 17025 та ISO/IEC 17020 встановлюють загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій, органів інспектування, а інтерпретування вимог цих міжнародних стандартів до діяльності організацій, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя, здійснює Міжнародна організація з акредитації – International Laboratory Accreditation Cooperation (ILAC) через Керівництво G-19 [65] (дивись п. 3.3).

Відповідно до Керівництва G-19 звіт (висновок експерта) повинен:

- мати чіткі вказівки на те, які частини звіту складають попередню інформацію, які є встановленими фактами, а які є інтерпретацією (оцінкою проведеного дослідження у цілому) та висновком (відповідями на поставлені питання);

- містити усі результати досліджень та спостережень, а також висновки та, якщо це необхідно та можливо, припущення, зроблені за такими результатами;

- бути повним та містити інформацію, на підставі якої можна здійснити інтерпретацію результатів;

- мати ясний опис підстав за якими здійснено інтерпретацію та/або

висновок, у т. ч. результати та отримані дані.

Керівництво G-19 передбачає й те, що тип і кількість інформації у звіті (висновку) може залежати від особливостей національного законодавства (так, у висновках експерта опис процесів застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів із зберіганням графіків, діаграм, таблиць, матеріалів експертних експериментів у наглядових експертних провадженнях [наприклад, 2]).

Наприклад, відповідно до міжнародного стандарту, прийнятого в Україні як ДСТУ ІЕС/ISO 31010:2013, застосування методу (методики) має бути таким, щоб його (застосування) можна було простежити, відтворити чи перевірити [71].

У Керівництві G-19 йде мова про відтворюваність та повторюваність процесів застосування методик як гарантії співставності результатів, отриманих різними особами. Там же зазначається, що експертна лабораторія повинна мати процедуру та критерії для визначення коли та в якій мірі необхідно провести технічне аналізування (перевіряння) звіту (висновку), який повинен виконуватися кваліфікованим персоналом, що має необхідну компетентність для підтвердження достовірності результатів.

Крім того, відповідно до проєкту п'ятої частини міжнародного стандарту ISO 21043 «Звітування» (дивись п. 3.1), який (проєкт) знаходиться на остаточному етапі розробляння, звіти – висновки експертів – повинні бути точними, чіткими, вичерпними, однозначними, неупередженими, повними та придатними для їх цільового використання. У проєкті визначено загальні вимоги до звітування, вимоги до змісту звітів (загальні та адміністративні вимоги, щодо цілісності об'єкта, значущих цифр та похибки вимірювання), звітування про судження (загальні вимоги, висновки про класифікування та атрибуцію джерела, звітування щодо коефіцієнтів ймовірності), видавання та контролювання звітів (усне звітування; додаткові, змінені та відкликані звіти; контролювання звітів, видавання звітів), перегляд матеріалів провадження (загальні питання, технічне (експертне) перевіряння, адміністративне перевіряння), оглядання показань (загальні положення, перевіряння показань, суб'єкти оглядання показань).

У серійному стандарті ISO 21043 насамперед йдеться про те, «що» підлягає устандартуванню, а не «як» і «хто». Відповідні кращі практичні посібники, методики, стандартні операційні процедури тощо повинні описувати, «яким чином» треба виконувати вимоги цього документа. Нормативні документи та політика країни визначають «хто» повинен відповідати вимогам цієї серії та «яким чином» вони (вимоги) будуть виконуватися.

Положення двох діючих частин та трьох проєктів частин стандарту ISO 21043 (дивись п. 3.1) кореспондуються із загальними положеннями міжнародних стандартів ISO/IEC 17020 та ISO/IEC 17025, положеннями документа ILAC – Керівництва G-19.

Вимоги міжнародних нормативних документів, що вже прийняті або

будуть прийняті в найближчий час, повинні знайти своє відображення у національних нормативних документах.

Таким чином, проведене аналізування дає підстави для висновку про те, що в експертній методиці, як «детально» регламентованій програмі вирішення експертного завдання, у розділі, що регламентує порядок звітування за результатами проведення експертизи, повинно бути визначено порядок «докладного» описування досліджень, яке (описування) дозволить здійснити інтерпретування їх (досліджень) результатів іншими, що не проводили експертизу, кваліфікованими спеціалістами, які мають відповідну компетентність для підтвердження достовірності результатів та сформульованих відповідей на поставлені питання, у т. ч. шляхом відтворення та/або повторювання процесу експертування¹¹.

3.5 Висновки за розділом 3

У розділі 3 визначено наступне.

1. Установи судової експертизи у світі та в Україні акредитуються за міжнародними стандартами систем управління якістю:

– ISO/IEC 17025 «General requirements for the competence of testing and calibration laboratories», останню редакцію якого прийнято в Україні як ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій», на відповідність установ, що проводять експертизи, пов'язані із застосуванням інструментальних методів дослідження за допомогою обладнання, що можуть вплинути на результат (експертиз);

– ISO/IEC 17020 «Conformity assessment – Requirements for the operation of various types of bodies performing inspection» (остання редакція якого гармонізована в Україні як ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 «Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування» на відповідність установ, що проводять дослідження місць подій, експертизи, не пов'язані із застосуванням інструментальних методів дослідження, а також забезпечують функціонування баз даних, що є першим напрямком стандартизації діяльності криміналістичних установ.

2. Розроблення та прийняття міжнародних стандартів у галузі збирання та експертування цифрових доказів; стандарту із збирання (виявлення, фіксування, вилучання, транспортування та зберігання) об'єктів, що мають потенційну доказову значущість; розроблення проєктів стандартів (що знаходяться на останніх етапах прийняття) щодо експертування (аналізування, інтерпретування, звітування) зазначених об'єктів (серійний стандарт ISO 21043) зумовило визначення другого напрямку стандартизації криміналістичних установ.

3. З урахуванням міжнародних стандартів визначено лінійку співвідносних термінів, що вирізняють елементи діяльності із проведення експертних досліджень наступним чином: «метод» – «методика», «процедура»

¹¹ Щодо докладності опису у висновку експерта дивись також у п. 4.2.

(«стандартна операційна процедура») – «процес» («технологія»).

4. Показано сутність розроблення, вибирання, перевіряння/верифікування та валідування методик (методів) дослідження.

5. Визначено особливості структури та змісту експертних методик з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні, зокрема:

- найменування (назва) методики, реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз;

- сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою;

- перелік основних об'єктів дослідження;

- порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння: вимоги до них;

- методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (описи умов застосування методів);

- засоби вимірювальної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики;

- порядок проведення експертизи:

- попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:

- встановлення параметрів або кількісних показників та границь, що підлягають визначенню;

- визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;

- встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;

- прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків;

- перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема, перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;

- визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;

- вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, із врахуванням застережень про ступінь безпеки при роботі на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень;

- роздільне (аналітичне) дослідження, у тому числі:

- визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих під час застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів;

- документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режими роботи устаткування тощо) об'єктів із визначенням форми їх подання (документування);

- піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності;
- експертний експеримент;
- порівнювальне дослідження;
- оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків;
- оформлення результатів експертного дослідження висновком.

6. В експертній методиці, як «детально» регламентованій програмі вирішення експертного завдання, у розділі, що регламентує порядок звітування за результатами проведення експертизи, повинно бути визначено порядок «докладного» описування досліджень, яке (описування) дозволить здійснити інтерпретування їх (досліджень) результатів іншими, що не проводили експертизу, кваліфікованими спеціалістами, які мають відповідну компетентність для підтвердження достовірності результатів та сформульованих відповідей на поставлені питання, у т. ч. шляхом відтворення та/або повторювання процесу експертування.

РОЗДІЛ 4 ОФОРМЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК

4.1 Зміст та структура експертної методики як видання

Нами було визначено, що методика як видання – нормативний документ, який визначає детально регламентовану програму вирішення експертної задачі (експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів та засобів, а також правил при проведенні експертного дослідження (див. підрозділ 1.1).

Проведеним інформаційним пошуком серед нормативних видань, що регламентують у системі Національної стандартизації правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів (у тому числі зміст та структуру документів) нами виділено ДСТУ 1.5:2015 з аналогічною назвою [72]. Незважаючи на те, що зазначений документ фактично регламентує розробку національних стандартів, ураховуючи певні прогалини в регламентації розроблення методик як видань, за описаних вище причин, на наш погляд, необхідно взяти його (ДСТУ 1.5:2015) вимоги за основу при розробленні змісту та структури методик як нормативних видань, а також їх (методик) оформленні.

Так, наприклад структура стандарту включає, у тому числі, наступні елементи:

- передні структурні елементи;

- 1) елементи передньої частини:

- титульний аркуш;

- передмова;

- зміст;

- вступ;

- 2) елементи основної частини:

- назва;

- сфера застосування;

- нормативні посилання;

- терміни та визначення понять;

- позначки та скорочення;

- вимоги/положення щодо об'єкта стандартизації (замість «об'єкта стандартизації» читай «порядок проведення експертного дослідження»);

- додатки;

- бібліографія;

- бібліографічні дані.

Крім того, у ДСТУ 1.5:2015 визначено вимоги до змісту кожного з розділів нормативного документу, який розроблюється, та порядку його (нормативного документу) оформлення.

Синтезування інформації, викладеної вище (у т.ч. у розділах 2, 3),

дозволяє визначити структуру методики експертного дослідження як видання (документу) наступним чином:

- титульний аркуш з найменуванням (назвою) методики;
- передмова;
- реєстраційний код в Реєстрі методик проведення судових експертиз;
- зміст;
- вступ;
- нормативні посилання;
- терміни та визначення понять;
- позначки та скорочення;
- сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою;
- перелік основних об'єктів дослідження;
- порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння: вимоги до них;
- методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (описи умов застосування методів);
- засоби вимірювальної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики;
- порядок проведення експертизи:
- попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:
 - встановлення параметрів або кількісних показників та меж, що підлягають визначенню;
 - визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;
 - встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;
 - прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків;
 - перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема, й перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;
 - визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;
 - вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, з врахуванням застережень про ступінь безпеки при роботі на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень;
- роздільне (аналітичне) дослідження, у тому числі:
 - визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих у ході застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів;
 - документування результатів застосування вимірювальних,

інструментальних тощо методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режими роботи устаткування тощо) об'єктів з визначенням форми подання (документування);

– піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності;

– експертний експеримент;

– порівнювальне дослідження;

– оцінка результатів (синтез) проведеного дослідження та формулювання висновків;

– оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

– додатки;

– бібліографічні дані;

Інформація про внесені зміни.

Інформація про розробників.

4.2 Наукознавчі та мовні вимоги до розроблення та оформлення експертних методик

Відкритість переважної більшості судових процесів у сучасному українському суспільстві, їх змагальність, висвітлення у засобах масової інформації вимагають від будь-якої експертної методики, перш за все, її зрозумілості, прозорості не тільки для фахівців, а й для співробітників правоохоронних, правозахисних органів, суддів, кожного учасника досудового та судового слідства тощо. Тут не йдеться про якийсь примітивізм, спрощеність викладення матеріалу – експертизи призначаються саме тому, що для вирішення певних питань необхідні спеціальні знання (зі своїм специфічним понятійно-категоріальним апаратом, методами, засобами тощо), якими не володіють слідчий, прокурор, суд тощо. Однак, висновок експерта є тільки джерелом доказів, а не доказом, він потребує юридичної оцінки, яку здійснюють уповноважені на те особи, які не мають спеціальних знань у галузі експертизи. Зрозуміло, що юрист не зможе оцінити гносеологічну складову експертизи і, відповідно, методики, покладеної в основу експертного дослідження. Для цього існують процедури допиту експерта, призначення повторної експертизи, офіційні звернення до інших спеціалістів за консультаціями, роз'ясненнями тощо. В той же час будь-яка людина з достатнім рівнем освіти, де обов'язковою складовою є вивчення філософії, зможе оцінити логічність, послідовність, наукову обґрунтованість, ступінь апробованості методики, чіткість, однозначність її основних дефініцій, побачити змістовні протиріччя, виявити суб'єктивізм у підходах і т. ін.

Загальновідомо, що на сьогоднішній день всі судові експертизи поділяються на криміналістичні та некриміналістичні. Більшість криміналістичних експертиз виникла в надрах криміналістики й продовжує розвиватися на засадах теорії, методології цієї науки, де чітко визначені поняття «властивість», «відтворення», «слід», «ознака», «ідентифікація» та інші, розроблені ясні критерії класифікації об'єктів, їх ознак, впроваджені єдині

для всіх криміналістичних експертиз підходи до здійснення самого процесу експертного дослідження тощо.

Одночасно, що є цілком природнім, спостерігається явище поступового виокремлення експертиз із класу криміналістичних у самостійні класи зі своєю базовою та предметною науками. Для таких новоявлених судових експертиз криміналістичні знання залишаються суттєвою частиною їх предметних наук.

Що ж стосується традиційно некриміналістичних судових експертиз (таких, як судово-психологічна, судово-біологічна, судово-медична, судово-економічна тощо), то їх понятійно-категоріальний апарат, методичне забезпечення походять, насамперед, із материнських (базових) наук, відповідно, – психології, біології, медицини, економіки. Криміналістика, а точніше – теорія судових експертиз або судова експертологія, виконує тут методологічну функцію, яка дозволяє систематизувати існуючі та утворювати нові знання у контексті вирішення завдань правоохоронних, правозахисних та судових органів. Коли цією функцією нехтують, структура експертного знання в частині його базових понять і, відповідно, термінології суттєво відхиляються від прийнятих в юридичних науках, що спричиняє певні вади в оцінці висновків експертів, експертних методик слідчими, прокурорами, суддями, або взагалі унеможливорює процес адекватного юридичного оцінювання таких висновків та методик. Наприклад, в криміналістиці, теорії судових експертиз чітко визначені поняття «ідентифікаційна ознака», «загальна ознака», «окрема ознака», «діагностична ознака» тощо, тому поява у методиках таких термінів, як «визначальна ознака», «критеріальна ознака», які красиві за формою та неоднозначні за об'єктивним змістом із позицій наукознавства, не сприятиме пізнанню істини у судовому слідстві, а скоріше загонить це пізнання у глухий кут термінологічних дебатів між самими ж спеціалістами, з одного боку, та юристами – з іншого.

Експертна методика за своєю природою має подвійну сутність: як реалізація науково-прикладного знання і як результат нормотворчої діяльності у вигляді обов'язкових приписів. Звідси й комплексний характер вимог до її оформлення, структури, змісту.

Оформлення будь-якої експертної методики здійснюється через поєднання офіційно-ділового, наукового (взагалі та юридичного – зокрема) стилів.

Головна риса офіційно-ділового стилю – стандартність форм, в яких викладається та чи інша інформація. Офіційний документ має бути написаний так, щоб у ньому легко було знайти необхідну інформацію. Стандартизація структури експертної методики, її заголовків, рубрик, інших складових дозволить вільно орієнтуватися в ній користувачам, а в майбутньому – сприятиме її частковій (у вигляді певних бланків) або повній автоматизації.

Яскравою рисою наукового стилю є наявність великої кількості спеціальних термінів, значення яких завжди визначене більш суворо та вузько, ніж значення звичайних слів, що забезпечує точність розуміння змісту наукової інформації. Також невід'ємною складовою наукових текстів є так звані метатекстові обороти, коли автор повідомляє читачу про те, як організований

текст його наукового дослідження («У наступному підрозділі ми розглянемо ...», «Як зазначалося у Висновках до Розділу I ...», «Тепер проаналізуємо точку зору вітчизняних науковців з питань ...» і т. ін.), що дозволяє витримувати чітку логічну послідовність викладу матеріалу, уникати повторювань.

Загальними рисами обох стилів є використання дефініцій, створених виключно за правилами логіки; відповідність змісту; значення дефініції фрагменту дійсності, що визначається; відсутність емоційного забарвлення; чіткість, ясність, однозначність, бажано – несинонімічність (не може бути, наприклад, замість «завідомо неправдивий висновок» – «свідомо неправдивий висновок» або в одному місті «ознака», в іншому – «характеристика» чи «риса» стосовно одного й того самого поняття); стереотипність використаних мовних одиниць (наприклад, однотипність формулювань висновків); логічність та обґрунтованість викладу.

Коли в експертній методиці використовується певне вже існуюче поняття або пропонується впровадити в експертну практику нові поняття і, відповідно, нові дефініції (визначення), терміни, слід пам'ятати, що:

поняття – це цілісна сукупність суджень, тобто думок, в яких щось стверджується про відмітні ознаки досліджуваного об'єкту, ядром якої є судження про найзагальніші й одночасно істотні ознаки цього об'єкту;

дефініція вужче поняття, тому що в дефініції відбиваються не всі елементи поняття, а найістотніші. Якщо поняття – це форма абстрактного мислення, то дефініція – це мовленнєве оформлення змісту поняття;

термін – точна назва чітко визначеного поняття, а також спеціальне слово або вислів, прийняте для позначення чогось у тому чи іншому середовищі, професії. Необхідна якість наукового терміна – його усталена однозначність.

Для того, щоб вивести певне поняття, необхідно дотримуватися правил ділення об'єму поняття.

Насамперед, визначаються з підставами ділення понять: при одному й тому ж діленні слід дотримуватися однієї і тієї ж самої підстави. Так, наприклад, об'єм поняття «сліди» за підставою «слідоутворюючі об'єкти» можна поділити на «сліди людини», «сліди тварини», «сліди предметів». В розповсюдженій у підручниках криміналістики класифікації «слідів» на «сліди людини», «сліди тварини», «сліди засобів вчинення злочинів» спостерігається ділення поняття за різними підставами – за класами об'єктів (люди та тварини), які можуть бути як об'єктами злочинного посягання, так і злочинцями, свідками злочину, не стосуватися взагалі злочину, та за об'єктами, за допомогою яких був вчинений злочин. Вибір тієї чи іншої підстави для кожного ділення визначається цілями, які ставить експерт в процесі вивчення предметів матеріального світу. Так, наприклад, у біолога з'явилася мета дослідити тварин з точки зору температури їх тіла, і поняття «тварини» розділилося на поняття «теплокровні тварини» та «холоднокровні тварини». Щоб ділення об'єму поняття мало практичну цінність, в якості підстави слід обирати не випадкову, а істотну ознаку.

Ділення понять має бути розмірним, тобто об'єм понять, які виникли в результаті ділення, у своїй сукупності повинні дорівнювати об'єму поділеного поняття. Порушення цього правила призводить до помилок – 1) неповного ділення, коли, наприклад, експертні задачі поділяють на ідентифікаційні та класифікаційно-діагностичні, хоча насправді існують ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні задачі; 2) розширеного ділення, коли, наприклад, під час ділення поняття «хлібні злаки» до видових понять «пшениця», «жито», «ячмінь» додають «мітлицю», що відноситься до кормових злаків.

Члени ділення повинні виключати одне одного, тобто кожний окремий предмет має знаходитися тільки в об'ємі одного видового поняття та в ніякому разі не бути складовою, елементом іншого видового поняття. За цим правилом неможна розкласифікувати за механізмом утворення сліди рук на поверхневі, об'ємні, нашарування, відшарування, локальні, периферичні, тому що сліди нашарування та відшарування за своєю природою також є об'ємними, локальні ж сліди можуть бути як об'ємними, так і поверхневими.

Ділення понять повинне бути безперервним. Наприклад, якісь предмети поділяються на класи, класи поділяються на роди, роди – на види, види – на підвиди і так далі. Якщо почати поділяти предмети одразу на види, не визначивши, до якого класу вони відносяться, то таке порушення правила безперервності ділення понять називається стрибком ділення. Класичним прикладом такого стрибка у діленні понять є розроблення видів, підвидів нових експертиз без визначення їх класу, а тому формальне їх віднесення до криміналістичних, хоча вони базуються на знаннях криміналістики лише з методологічної точки зору. Або визначення певного класу експертиз і перехід на класифікацію їх за групами задач, оминаючи ділення на роди тощо.

У визначенні понять (тобто у дефініціях) неможна припускати таких помилок:

- занадто широке визначення (наприклад, предметом судово-авторознавчої експертизи тексту є фактичні дані про особу його автора, а особу автора тексту може вивчати і судово-психологічна експертиза) або занадто вузьке визначення (фоноскопична експертиза – це криміналістична експертиза, а хіба можна її провести лише на рівні криміналістичних знань?);

- тавтологія у визначенні, коли певне поняття визначається через самого себе (наприклад, «сліди *ніг* – це сліди, які залишені босими, взутими або одягненими у панчохи, шкарпетки *ногами*»; «*лінчувати* – це віддати суду *Лінча*»; «*масло* – це *масляниста* консистенція»; «*електронний монтаж* – це *монтаж*, під час якого сигнали, що відповідають монтажному переходу, формуються *електронним шляхом*»);

- визначення невідомого через невідоме («Дактилоскопія – це наука, яка широко використовується в кримінології». Кому невідомо, що таке дактилоскопія, тому невідомо і, що таке кримінологія; «репрографічні пристрої працюють за принципом електрографії»);

- неясність, розпливчастість ознак, що входять до визначення поняття («Об'єкти пізнавальної діяльності експертів можуть бути поділені на три

групи – група *власних* об'єктів, група *технологічних* об'єктів та група *набутих* об'єктів»).

Під час доведення, структурування висновків неможна припускати помилок поспішного узагальнення, вдаватися до суперечливих аргументів тощо. Взагалі перед створенням експертної методики слід відновити свої знання у галузях методології філософії, наукознавства та логіки, чітко розібратися у таких базових поняттях експертології та криміналістики, як властивості та ознаки об'єктів експертного дослідження, механізми слідоутворення, підстави класифікацій слідів, ознак, видів експертиз, видів експертних задач, експертні помилки тощо.

Взагалі, коли думка ясна, то і її формулювання буде чітким та зрозумілим. Будь-який термін можна розтлумачити так, що його сутність стане прозорою не тільки для вузькопрофільних спеціалістів. Створення «термінологічної стіни» між експертами та юристами чи іншими учасниками процесу неприпустиме у досудовому та судовому слідстві – йдеться не про абстрактні наукові праці, а про алгоритм вирішення питань, пов'язаних із долями людей. Нехтування загальноприйнятою юридичною термінологією, вимогами до висновків експертів, які висуває чинне процесуальне законодавство як до джерел доказів, нехтування можливостями сприйняття та оцінювання висновків експертів, експертних методик з боку неспеціалістів не сприятиме пізнанню об'єктивної істини у провадженнях, а лише ускладнюватиме процес розслідування та розкриття злочинів.

Створення експертної методики – це один із головних етапів об'єктивізації експертного досвіду та отримання нового знання на шляху максимального наближення до істини.

Ще один момент. У ст. 101, 102 КПК України висновок експерта визначається як *докладний* опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи, а зміст висновку експерта, за КПК, має обов'язково містити (*«повинно бути зазначено»*) докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертну оцінку. У непоодиноких випадках замовники та й самі експерти сприймають зазначені положення як необхідність детально описувати у висновках експерта всі використані ними методи. Зверніть увагу – вимога щодо докладності стосується проведених досліджень, а не методів. На методи необхідно посилається, а не описувати їх сутність у висновку експерта, тим більш, що часто застосовуються не окремі методи, а цілий їх комплекс. Ця позиція підтверджується і, наприклад, Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. Так, у п. 4.13 зазначеної Інструкції вказується, що у дослідницькій частині висновку експерта описуються *процес дослідження* та його результати, а також дається обґрунтування висновків з поставлених питань, дослідницька частина повинна включати *відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи*

(методики) дослідження, умови їх застосовування [68]. Відомості про застосовані методи (методики) суттєво відрізняються від докладного їх опису.

Наприклад, «Загальна методика судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи» складає 55 сторінок, навіщо її із цілим комплексом методів вписувати у висновок експерта, якщо замовник експертизи може ознайомитися з цією методикою окремо. Так само абсолютно зайвим буде докладно розписувати у висновку експерта, наприклад, метод рентгенофлуоресцентного аналізу речовин. А якщо бути послідовними, то тоді і в експертні методики, і у висновки експертів слід вносити дефініції всезагального методу (діалектичного), загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, індуктивного, дедуктивного тощо), які покладаються в основу будь якого науково-методичного, науково-прикладного, теоретичного дослідження.

Детальний опис існуючих наукових методів, а з ними і базових наукових термінів, може бути бажаним чи необхідним при створенні нової експертної методики або при розробленні нового методу експертних досліджень, але не у висновку експерта. Розробка експертної методики, експертне дослідження, як і будь-яке інше науково-прикладне дослідження, має на меті застосування наукових знань, наукових методів безпосередньо для вирішення, відповідно, усталеної в експертній практиці задачі або конкретного практичного завдання в окремій експертизі. Мова йде про реалізацію знань, методів при дослідженні теоретично узагальненої групи об'єктів (для методик) чи безпосереднього окремого об'єкта (для експертиз) із метою виявлення у них, наприклад, певних властивостей, інформація про які є значущою для слідства, судового розгляду справ тощо. Акцентуація повинна бути не на теоретичних дискусіях, відомостях про здобутки різних наукових галузей, а на процесі виявлення інформативно значущих ознак, які відбивають зазначені властивості, на доведеності висновків. Саме цей аспект є дуже важливим при оцінюванні як ефективності експертних методик, так і доказової сили висновку експерта.

Неприпустимо, коли експертна методика, висновок експерта є компіляцією теоретичних засад, здобутків інших авторів, галузевих термінів, опису існуючих методів і т. п., а не чітко вивіреним алгоритмом розв'язування експертних задач. Зазвичай, така компіляція нерідко здійснюється в експертних методиках і, відповідно, у висновках експертів за спеціальностями гуманітарного циклу. Так само у них спостерігається застосування наукових публікацій, інших робіт, які мають гіпотетичний, пошуковий, у непоодиноких випадках псевдонауковий характер, в тому числі віддалених від можливостей практичного втілення їх змісту. Наприклад, не зважаючи на зірковий склад авторів одного з видань, які претендують на законодавців у певній галузі експертиз, судовим експертам не можна спиратися на запропонований авторами критерій визначення наявності порнографії (*«порнографія – це карикатура на мистецтво»*), на оцінювання змісту друкованих матеріалів як *«деструктивно агресивних»* (агресія у прямому сенсі завжди деструктивна) тощо. В експертних методиках та експертизах, які базуються на природничих, інженерно-технічних науках, немає такої проблеми, тому що, зазвичай, експерти використовують лише ті знання, які можна перевірити

експериментально.

У некриміналістичних за своєю природою експертизах (йдеться не про існуючий перелік експертиз у відповідних нормативно-правових актах, а про істинну природу експертиз), особливо новітніх, з'являються інші складнощі, коли експертну методика створюють фахівці у базових науках, нехтуючи вимогами, критеріями судової експертології та криміналістики, нехтуючи кінцевою метою будь якого експертного дослідження – вирішенням завдання розслідування, судового розгляду провадження. Такий підхід призводить до того, що 1) експертні методики лягають на полицю та не використовуються діючими експертами, які розуміють поставлені перед ними завдання; 2) цілі напрями експертиз сходять нанівець, тому що висновки експертів не сприймають або згодом перестають сприймати як джерело доказів. Саме з цього кола експертів систематично лунає думка щодо зайвості дослідницької частини, доцільності обмеження висновку експерта вступною частиною та висновками, а експертні методики вважати інтелектуальною власністю тієї чи іншої установи, окремого експерта та обмежити до них доступ.

Слід пам'ятати, що експертна методика й експертиза – це квінтесенція базових знань, спеціальної експертної підготовки, певного сегмента юридичних знань, інтелектуальної гнучкості, а також результат постійного системного пошуку нового знання та втілення останнього у практику, а експерт вважається висококваліфікованим фахівцем, думка якого є авторитетною, незалежною, достовірною і до якого звертаються по допомогу у вирішенні складних завдань. До експертних методик і експертиз завжди була і буде прикута увага, тому вони не можуть бути формальними, незрозумілими, суперечливими, наукообразними чи псевдонауковими.

4.3 Особливості оформлення експертних методик

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595 «Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз», експертні методики розроблюються під час проведення наукових робіт. Проект методики, оформлений у вигляді макету офіційного видання, повинен міститися в заключному звіті, як її структурний елемент в окремому розділі або в окремому додатку.

оформлення експертних методик повинно здійснюватися відповідно до:

– ДСТУ 1.5:2015 «Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів» [72];

– ДСТУ 4163-2003 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації вимоги до оформлювання документів» [73]¹².

Вимоги зазначених стандартів дозволяють остаточно визначити структурні елементи експертної методики як офіційного видання та їх (структурних елементів) зміст наступним чином.

¹² З 01.09.2020 буде надано чинності новій редакції зазначеного стандарту – ДСТУ 4163:2020 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів» (прим. авторів).

1. **«Обкладинка»**, на яку вміщуються:

- герб України;
- офіційна назва установи (установ), де розроблена (розроблені) експертна (експертні) методика (методики);
- назва методики, яка включає вид (та підвид) експертизи, класифікацію методики (загальна, окрема) або вид видання за складом основного тексту (збірник методик);
- місце та рік видання.

2. **«Титульний аркуш»** повинен містити (приклади оформлення титульних аркушів наведені в додатку А):

2.1. на лицевій стороні:

- герб України;
- офіційну назву установи (установ), де розроблена (розроблені) експертна (експертні) методика (методики);
- назва методики, яка включає вид (та підвид) експертизи, класифікацію методики (загальна, окрема) або вид видання за складом основного тексту (збірник методик);
- місце та рік видання.

2.2. на зворотній стороні:

- УДК;
- розробник (розробники) методики;
- відомості про розгляд та схвалення експертної методики Вченою (або іншою) радою установи, де розроблювалася методика;
- «Передмова», в якій розкривається короткий зміст експертної методики.

3. **«Зміст»**, який розміщується після «Передмови», починаючи з нової сторінки.

Залежно від обсягу та вмісту кожної методики «Зміст» може містити відомості про структурні елементи такого рівня підпорядкованості:

- розділи;
- підрозділи;
- структурні елементи нижчого рівня підпорядкованості, що мають заголовки (пункти, підпункти тощо);
- додатки.

За потреби до «Змісту» можна вносити відомості про наявні в методиці таблиці та рисунки.

Відомості про структурні елементи методики подають у такому вигляді:

- порядкові номери структурних елементів;
- назви структурних елементів;
- номери сторінок, на яких розпочинаються структурні елементи.

4. **«Вступ»**, який розташовується після «Змісту», починаючи з нової сторінки.

«Вступ» може містити лише відомості про методику, які викладають у довільній формі:

- обґрунтування потреби в розробленні методики;
- загальну характеристику структури методики, перелік частин, додатків,

їхній статус.

За потреби у «Вступі» можна подати іншу довідкову інформацію про методику.

«Вступ» дозволено розташовувати в основній частині методики.

5. «Нормативні посилання», які подаються, якщо в тексті методики є посилання на інші нормативно-методичні документи, положення яких разом з положеннями методики становлять сукупність її положень та вимог.

Список зазначених документів починають словами: «У цій методиці є посилання на такі нормативно-методичні документи: ...».

Список нормативних документів повинен містити повні позначення документів, їхні назви мовою оригіналу та переклад назви українською мовою у круглих дужках.

Нормативні документи подають у такому порядку:

- нормативно-правові акти центральних органів державної влади (у разі обґрунтованої потреби);
- національні стандарти України;
- інші нормативні документи загальнодержавного значення;
- міждержавні стандарти;
- міжнародні і (або) регіональні стандарти тощо.

6. «Терміни та визначення понять», де наводяться науково-технічні терміни, не встановлені іншими нормативно-методичними документами, а за потреби загальновідомі слова чи вислови (далі – терміни), які можуть мати кілька значень, що може призвести до неоднозначного розуміння вимог і положень методики.

У разі потреби наводяться терміни, установлені іншими нормативно-методичними документами, з обов'язковим посиланням на них.

Наведені терміни та визначення понять повинні відповідати вимогам ДСТУ 3966 до термінів та визначень понять.

Список термінів починають словами: «Нижче подано терміни, вжиті в цій методиці, та визначення позначених ними понять».

У разі наведення синонімів, серед яких є терміни національного та іншомовного походження, на першому місці має бути термін національного походження. Між синонімами ставлять знак «;».

Якщо термін запозичено з іншої методики, треба зазначити методику-першоджерело. Визначення позначеного нею поняття можна не наводити, якщо методику-першоджерело опубліковано українською мовою.

Якщо в методиці використано кілька термінів, установлених в іншій методиці, можна подати окремим пунктом перелік цих термінів без визначень.

Для кожного поняття треба подавати такі відомості:

- термін як назву поняття;
- коротку форму, ініціальне скорочення (за наявності);
- терміни-синоніми (за наявності);
- іншомовний відповідник, код мови та посилання на термінологічне джерело (за наявності);
- визначення (тлумачення) поняття, позначеного терміном;

– позначення нормативно-методичного документу, з якого запозичений термін (за наявності).

7. **«Позначки та скорочення»**, що містить список позначок та скорочень, використаних у методиці й потрібних для розуміння її тексту.

Позначки та скорочення подають з потрібним розкриттям і поясненнями.

Позначки та скорочення подають у такій послідовності:

- за українською абеткою;
- за латинською абеткою;
- за грецькою абеткою;
- за іншими абетками;
- позначки та скорочення, які починаються числами – у послідовності зростання цих чисел.

8. **«Сфера застосування методики»**, в якому вказуються експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються із застосуванням методики.

9. **«Перелік основних об'єктів дослідження»**, в якому вказуються основні об'єкти експертного дослідження.

10. **«Порівняльні об'єкти дослідження»**, в якому вказується перелік порівняльних об'єктів дослідження, в якості яких можуть виступати стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння та вимоги до них тощо.

11. **«Методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою»**, в якому вказується перелік методів, які застосовуються при проведенні дослідження.

У разі необхідності зазначаються описи умов застосування методів.

12. **«Засоби, які застосовуються при проведенні дослідження»**. У розділі зазначається вимірювальна техніка, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики.

13. **«Порядок проведення експертизи»:**

- **попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:**
 - встановлення параметрів або кількісних показників та меж, що підлягають визначенню;
 - визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;
 - встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;
 - прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків;
 - перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема і перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;
 - визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;
 - вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, з урахуванням

застережень про ступінь безпеки при роботі на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень;

– **роздільне (аналітичне) дослідження**, у тому числі:

– визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови у затвердженні результатів, отриманих під час застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів;

– документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режимів роботи устаткування тощо) об'єктів з визначенням форми подання (документування);

– піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності.

– **експертний експеримент**;

– **порівнювальне дослідження**;

– **оцінювання результатів (синтез) проведеного дослідження та формулювання висновків**;

– **оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком**.

14. «Додатки», до яких вміщується матеріал, що доповнює або унаочнює положення методики. Наприклад, у додатках можна розмішувати рисунки, таблиці великого формату, розрахунки, опис апаратури та приладів, опис алгоритмів та програм задач, які розв'язують на обчислювачах (комп'ютерах) тощо.

Додатки можуть мати статус обов'язкових або довідкових. В обов'язковому додатку подають детальний виклад окремих положень методики, щоб уникнути переобтяження основного тексту. У довідковому додатку наводять відомості, які унаочнюють положення методики або які містять довідкові відомості про методику.

Додатки позначають великими літерами української абетки, починаючи з А, за винятком Г, Є, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ь, наприклад, «ДОДАТОК В».

Дозволено позначати додатки літерами латинської абетки, за винятком літер І та О. У разі повного використання літер української і (або) латинської абеток дозволено позначати додатки арабськими цифрами.

Якщо в методиці один додаток, його позначають «ДОДАТОК А».

Кожен додаток повинен мати назву.

Познаку, статус та назву додатку друкують з абзацу світлим шрифтом.

Текст кожного додатка за потреби можна поділити на розділи, підрозділи, пункти, підпункти.

У додатках розділи, підрозділи, пункти, підпункти, рисунки, таблиці та формули нумерують у межах кожного додатку. Перед номерами ставлять літерну позначку цього додатку. Сторінки, на яких розміщено додатки, мають наскрізну для усієї методики нумерацію сторінок.

У тексті методики на всі додатки повинні бути посилання. Статус додатка у посиланні та в «Змісті» не зазначають. Додатки розташовують у порядку посилання на них у тексті методики, за винятком довідкового додатку

«Бібліографія».

15. **«Бібліографія» («Бібліографічні дані»)**, як довідковий додаток розміщується останнім з додатків.

Цей додаток містить список бібліографічного опису документів, на які можуть бути посилання в тексті методики, а також інших документів, використаних під час розроблення методики, а саме;

- нормативно-методичні документи, які не мають статусу загальнодержавної застосовності (стандарти, технічні умови, настанови тощо);
- документи, на які дають лише довідкові посилання;
- інші документи, які під час розроблення методики використовувалися в якості довідкових матеріалів. Документи у списку рекомендовано розташовувати в порядку посилання на них у тексті методики. У кінці списку подають документи, на які не посилаються.

Назви документів подають мовою оригіналу й в перекладі українською мовою в круглих дужках.

15. **«Інформація про внесені зміни»**, де подаються відомості про зміни та доповнення до методик, яким чином і коли вони затверджені.

16. **«Інформація про розробників»**, де вказуються детальні відомості про розробників методики, а також тих, хто розроблював зміни та доповнення до методики.

При розробці методики проводиться її **поділ на частини**.

Кожну частину збірника методик оформлюють як окрему частину і її можна публікувати та застосовувати як окремий документ.

Назви всіх частин методики повинні мати однакові груповий (за наявності) і основний складники, а додатковий складник у назві кожної частини є власне назвою цієї частини.

Поділ основної частини методики на структурні елементи

Залежно від об'єкта дослідження, обсягу конкретної методики, зазвичай, її основну частину ділять на структурні елементи чотирьох рівнів підпорядкованості:

- розділи;
- підрозділи;
- пункти;
- підпункти.

Дозволено ділити підпункти на елементи нижчого рівня підпорядкованості (вторинні підпункти).

Якщо обсяг основної частини методики не перевищує п'яти сторінок, дозволено ділити її тільки на пункти або пункти і підпункти, заголовки яким не дають.

Побудову кожної методики вибирають залежно від її специфіки та специфіки об'єкта дослідження.

Кожне закінчене положення чи вимогу методики треба оформлювати як окремий структурний елемент, щоб дати змогу посилатися на нього.

За потреби текст положень та вимог можна ділити на абзаци, не нумеруючи їх.

Заголовки та нумерування структурних елементів.

Для розділів і підрозділів наявність заголовків обов'язкова. Для структурних елементів, які за рівнем підпорядкованості, є нижче розділів і підрозділів, заголовки не обов'язкові. У межах одного структурного елемента не рекомендована наявність заголовків одних структурних елементів нижчого рівня підпорядкованості та відсутність їх в інших елементах того ж рівня підпорядкованості.

Заголовок треба формулювати так, щоб у ньому було відображено зміст структурного елемента.

Заголовки розділів треба друкувати з абзацу великими літерами – напівгрубим шрифтом, а підрозділів та інших структурних елементів нижчого рівня підпорядкованості треба друкувати з абзацу з першої великої літери.

Дозволено заголовки структурних елементів передньої частини методики та додатків розташовувати посередині рядка.

У кінці заголовка не ставлять крапку. Якщо заголовок складається з кількох речень, їх відокремлюють крапкою. Розривати слова знаком переносу у заголовках заборонено.

Розділи методики нумерують арабськими цифрами, починаючи з цифри «1», якою нумерують «Сферу застосування». Нумерувати треба всі розділи, за виключенням додатків.

Підрозділи як складові частини розділу нумерують у межах кожного розділу окремо. Номер підрозділу складають з номера відповідного розділу та порядкового номера підрозділу, які сполучають крапкою.

Пункти нумерують арабськими цифрами, починаючи з цифри «1» у межах структурного елемента (розділу чи підрозділу).

Підпункти нумерують арабськими цифрами. Номер підпункту містить номер структурного елемента вищого рівня підпорядкованості (розділу, підрозділу чи пункту) та порядковий номер підпункту в межах пункту, що сполучені крапкою.

Після останньої цифри у номері будь-якого структурного елемента не ставлять крапку.

Первинний підпункт можна ділити на понумеровані вторинні підпункти; за потреби підпункти можна ділити й далі, долучаючи номер відповідного підпункту до номера підпункту вищого рівня підпорядкованості. Однак треба уникати надмірного поділу.

Якщо структурний елемент методики має лише один елемент нижчого рівня підпорядкованості, то цей елемент не нумерують.

Якщо елемент вищого рівня підпорядкованості має відомості, що стосуються всіх елементів нижчого рівня, то ці відомості розміщують одразу після заголовка структурного елемента вищого рівня і їх не нумерують.

Орієнтовний порядок викладення проєктів методик за допомогою ПЕОМ

Проект методики виконують з одного боку аркуша. Для друкування треба

використовувати білий папір формату А4 (210 мм х 297 мм).

Рекомендовано на сторінках проекту використовувати береги такої ширини, не менше (розміри подано для книжкової орієнтації аркуша):

- верхній – 20 мм;
- нижній – 20 мм;
- лівий – 30 мм;
- правий – 10 мм.

Берег для підшивання (верхній для альбомної орієнтації аркуша, лівий для книжкової орієнтації аркуша) дозволено збільшувати до 35 мм.

Основний текст методики, написи на рисунках, у таблицях, колонтитулах тощо треба виконувати шрифтом одного типу та розміру.

Щоб уможливити прочитання тексту проекту методики на різних обчислювачах рекомендовано користуватися найпоширенішими текстовими редакторами та шрифтами. На поточний момент таким редактором є Word (версія 97 і вище), а шрифтами – Times New Roman, які постачають з більшістю сучасних обчислювачів.

Відстань між рядками повинна бути не менша ніж дві висоти шрифту (в головці таблиці – одна висота шрифту).

Проект методики треба друкувати шрифтом розміру 14 пунктів через півтора-два міжрядкових інтервали.

Шрифтом 14 пунктів через один інтервал можна друкувати назву на першій сторінці проекту методики.

Шрифтом 12 пунктів через один міжрядковий інтервал можна друкувати:

- таблиці (якщо таблиця не становить основний текст стандарту);
- примітки;
- приклади.

Шрифтом 10 пунктів через один міжрядковий інтервал можна друкувати:

- текст виноски в кінці сторінки;
- підрядковий текст у формах документів.

Відстань між заголовками розділу, підрозділу, приміткою, прикладом та попереднім і подальшим текстом, а також між заголовками розділу та підрозділу має становити не менше ніж дві висоти шрифту.

Відстань між основами рядків заголовка (якщо заголовок розміщено на кількох рядках) має бути, як в основному тексті.

Абзацний відступ повинен бути однаковим по всьому тексту методики. Розмір відступу визначає розмір шрифту. Рекомендований розмір відступу – 4 або 5 знаків (в метричній системі мір це становить приблизно 1,25 см).

Готуючи проєкт до розгляду, окремі фрагменти тексту необхідно виділяти шрифтом.

Великими літерами виділяють:

- заголовки передніх структурних елементів методик («ПЕРЕДМОВА», «ЗМІСТ», «ВСТУП»);
- заголовки пунктів «Передмови»;
- основний складник назви методики на титульному аркуші;
- заголовки структурних елементів найвищого рівня підпорядкованості

(розділів та додатків);

- індекси та реєстраційні номери методик.

Напівгрубим шрифтом виділяють:

- назву методики на титульному аркуші;

- назву методики стандарту українською мовою на першій сторінці проекту;

- заголовки передніх структурних елементів методики;

- прізвища розробників у «Передмові»;

- заголовки структурних елементів (розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів), за їх наявності;

- позначення, статус і назву додатків;

- слова «Примітка», «Рисунок__». «Рисунок__, аркуш__», «Таблиця__» біля відповідних структурних елементів;

- стандартизовані терміни в розділі «Терміни та визначення понять», їхні короткі форми та терміни-синоніми;

- вислів «Ключові слова» в бібліографічних даних.

Похилим світлим шрифтом виділяють:

- слово «Приклад» біля відповідного структурного елемента;

- іншомовні відповідники стандартизованих термінів у розділі «Терміни та визначення понять»;

- фізичні та математичні величини в тексті проекту та у формулах чи інших виразах.

Напівгрубим похилим шрифтом виділяють:

- слова «Вилучено», «Долучено», «Змінено» у тексті проекту «Зміни» до стандарту;

Шрифтом меншого розміру виділяють:

- текст виноски в кінці сторінки;

- слово «Примітка» та текст примітки;

- текст у таблиці (за потреби, беручи до уваги специфіку поданого в ній матеріалу);

- підрядковий текст у формах документів.

За потреби впорядкованого подання у проєкті методики абетково-цифрових елементів, які записано однією або кількома різними абетками і (або) цифрами, програми сортування обчислювачів мають їх розміщувати в такому порядку:

- за українською абеткою та іншими кириличними абетками;

- за латинською абеткою;

- за грецькою абеткою;

- за іншими абетками;

- позначки та скорочення, які починаються числами – у послідовності зростання цих чисел.

Для таблиць, розміщених на кількох сторінках, можна не подавати слова «Продовження таблиці__» на чергових після першої сторінки та «Кінець таблиці__» на останній сторінці з таблицею у разі друкування проєкту методики за допомогою обчислювачів.

Рисунки, виконані текстовим редактором Word, треба згрупувати як один графічний об'єкт.

Форматуючи текст проєкту методики, треба користуватися тільки інструментальними засобами текстового редактора. Використовувати для форматування тексту символами «Проміжок» і «Табуляція» не рекомендовано».

Набирати формули потрібно формульним редактором.

4.4 Висновки за розділом 4

У розділі 4 визначено.

1. Оформлення експертних методик здійснюється відповідно до:

– ДСТУ 1.5:2015 «Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів»;

– ДСТУ 4163:2020 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів».

2. Визначено структуру експертної методики як видання – нормативного документа. Вона складається з наступних структурних елементів:

- обкладинка;
- титульний аркуш з найменуванням (назвою) методики;
- передмова;
- реєстраційний код в Реєстрі методик проведення судових експертиз;
- зміст;
- вступ;
- нормативні посилання;
- терміни та визначення понять;
- позначки та скорочення;
- сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою;
- перелік основних об'єктів дослідження;
- порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння, вимоги до них;
- методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (опис умов застосування методів);
- засоби вимірювальної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики;
- порядок проведення експертизи;
- попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:
- встановлення параметрів або кількісних показників та меж, що підлягають визначенню;
- визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;
- встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;

- прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків;

- перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема і перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;

- визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;

- вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, з урахуванням застережень про ступінь безпеки під час роботи на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень;

- роздільне (аналітичне) дослідження, у тому числі:

- визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих під час застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів;

- документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режими роботи устаткування тощо) об'єктів з визначенням форми подання (документування);

- піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності;

- експертний експеримент;

- порівнювальне дослідження;

- оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків;

- оформлення висновком ходу та результатів експертного дослідження.

- додатки;

- бібліографічні дані;

- інформація про внесені зміни;

- інформація про розробників.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження:

1. Актуалізовано поняття експертної методики: експертна методика – це детально регламентована програма вирішення експертного завдання (експертних завдань), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження.

2. Актуалізовано структуру експертної методики з урахуванням вимог (особливостей) міжнародних стандартів якості, адаптованих в Україні.

Структура має наступні структурні елементи:

1. Найменування (назва) методики, реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз.

2. Сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою.

3. Перелік основних об'єктів дослідження.

4. Порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння, вимоги до них.

5. Методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (опис умов застосування методів).

6. Засоби вимірювальної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики.

7. Порядок проведення експертизи.

7.1. Попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:

– встановлення параметрів або кількісних показників та меж, що підлягають визначенню;

– визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;

– встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;

– прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків;

– перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема, і перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;

– визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;

– вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, з урахуванням застережень про ступінь безпеки під час роботи на конкретному устаткуванні з

конкретними основними об'єктами досліджень;

7.2. Роздільне (аналітичне) дослідження, у тому числі:

- визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих під час застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів;

- документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних та інших методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режими роботи устаткування тощо) об'єктів з визначенням форми подання (документування);

- піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності.

7.3. Експертний експеримент.

7.4. Порівнювальне дослідження.

7.5. Оцінювання результатів (синтезування) проведеного дослідження та формулювання висновків.

7.6. Оформлення висновком ходу та результатів експертного дослідження.

3. Вперше визначено поняття експертної методики як документа: експертна методика як видання – нормативний документ, який визначає детально регламентовану програму вирішення експертної задачі (експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження.

4. Вперше визначено структуру експертної методики як видання – нормативного документа. Вона складається з наступних структурних елементів:

- обкладинка;
- титульний аркуш з найменуванням (назвою) методики;
- передмова;
- реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз;
- зміст;
- вступ;
- нормативні посилання;
- терміни та визначення понять;
- позначки та скорочення;
- сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою;
- перелік основних об'єктів дослідження;
- порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння, вимоги до них;
- методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (опис умов застосування методів);

– засоби вимірювальної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики;

– порядок проведення експертизи:

– попереднє (підготовче) дослідження, у тому числі:

– встановлення параметрів або кількісних показників та меж, що підлягають визначенню;

– визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень;

– встановлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації;

– прикріплення ідентифікаційних знаків після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків;

– перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема і перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням;

– визначення способу (способів) реєстрації спостережень та результатів досліджень, що планується провести;

– вжиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, з урахуванням застережень про ступінь безпеки під час роботи на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень;

– роздільне (аналітичне) дослідження, у тому числі:

– визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих під час застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів;

– документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів дослідження (вимірювань, досліджень, у т. ч. режими роботи устаткування тощо) об'єктів з визначенням форми подання (документування);

– піддавання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності;

– експертний експеримент;

– порівнювальне дослідження;

– оцінка результатів (синтез) проведеного дослідження та формулювання

висновків;

– оформлення висновком ходу та результатів експертного дослідження.

– додатки;

– бібліографічні дані;

– інформація про внесені зміни;

– інформація про розробників.

ПІСЛЯМОВА

Як зазначалося у п. 3.1 цих Методичних рекомендацій, Технічним комітетом (ТК) 272 «Криміналістика» («Forensic sciences») Міжнародної організації із стандартизації (ISO) започатковано розроблення стандарту ISO 21043, що має 5 частин. У 2018 році ТК 272 оприлюднив першу та другу частини міжнародного стандарту ISO 21043-1:2018 «Forensic sciences – part 1: terms and definitions» («Криміналістика. Частина 1: Терміни та визначення») та ISO 21043-2:2018 «Forensic sciences – Part 2: Recognition, recording, collecting, transport and storage of items» («Криміналістика. Частина 2: Виявлення, фіксування, вилучання, транспортування та зберігання об'єктів» (що мають потенційну криміналістичну значущість) з п'яти частин серії.

Ще три частини серії:

– ISO 21043-3 «Forensic sciences – Part 3: Analysis» («Криміналістика. Частина 3: Аналізування¹³»);

– ISO 21043-4 Forensic Sciences – Part 4: Interpretation («Криміналістика. Частина 4: Інтерпретування¹⁴»);

– ISO 21043-5 «Forensic Sciences – Part 5: Reporting» («Криміналістика. Частина 5: Звітування¹⁵»)

перебувають на остаточних етапах розроблення.

На сьогодні дві перші частини зазначеного міжнародного стандарту, які оприлюднені ISO, прийняті Європейською комісією із стандартизації (CEN) методом підтвердження мовою оригіналу як регіональні (європейські, гармонізовані її (CEN) Технічним комітетом 419 «Процеси криміналістики» («Forensic Science Processes»). Крім того, CEN визначила обов'язковість впровадження прийнятих двох частин стандарту Національними органами стандартизації країн-членів Європейського союзу в діяльність уповноважених органів. В Україні Технічним комітетом 192 «Судова експертиза» розроблені проекти ДСТУ, якими у 2021 році будуть прийняті зазначені дві частини міжнародного та регіонального стандартів в якості національних нормативних документів.

Три інші частини, що розробляються, плануються до прийняття у 2022 році. Беззаперечним є й те, що після їх (частин) прийняття виконання викладених вимог буде обов'язковим для установ та організацій, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя (див. вище).

У серійному стандарті ISO 21043 насамперед йдеться про те, «що» підлягає устандартуванню, а не «як» і «хто». Відповідні кращі практичні посібники, методики, стандартні операційні процедури тощо повинні описувати, «яким чином» треба виконувати вимоги цього документа.

¹³ Під аналізуванням мається на увазі проведення попереднього, роздільного, порівняльного досліджень, проведення експертного експерименту.

¹⁴ Під інтерпретуванням мається на увазі проведення оцінювання результатів проведених досліджень та формулювання висновків.

¹⁵ Під звітуванням мається на увазі оформлення результатів проведених досліджень висновком експерта та ілюстративною таблицею.

Нормативні документи та політика країни визначають «хто» повинен відповідати вимогам цієї серії та «яким чином» вони (вимоги) будуть виконуватися.

Положення двох діючих частин та трьох проєктів частин стандарту ISO 21043 кореспондуються із загальними положеннями міжнародних стандартів ISO/IEC 17020 та ISO/IEC 17025, положеннями документа ILAC – Керівництва G-19.

Вимоги міжнародного серійного стандарту ISO 21043, що вже прийняті або будуть прийняті в найближчий час, повинні знайти своє відображення у національних нормативних документах, зокрема, у Державному стандарті України – ДСТУ XXXX:202X «Судово-експертна діяльність. Методики проведення судових експертиз. Вимоги», проєкт якого започатковано до розроблення.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Розробка змісту та структури експертних методик відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні : звіт про НДР (заключний) / О. Г. Рувін (наук. кер.), А. О. Полтавський (відп. вик.), Бондар М. Є. та ін. К. : КНДІСЕ МЮ України, 2012. 75 с.
2. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін (голова авт. кол.), А. О. Полтавський (заст. голови авт. кол.), М. Є. Бондар та ін. ; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченка. К. : КНДІСЕ, 2015. 76 с.
3. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. М. : НОРМА, 2008. 480 с.
4. Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика». Криминалистика и судебная экспертиза. К. : Лыбидь, 1990. Вып. 40. С. 13–19.
5. Винберг А. И., Шляхов А. Р. Общая характеристика методов экспертного исследования. Общее учение о методах судебной экспертизы. М. : ВНИИСЭ, 1977. Вып. 28. С. 54–94.
6. Винберг А. И., Кристи Н. М., Мирский Д. Я. Проблемы эффективности и оценки методов исследования в судебной экспертизе. Общее учение о методах судебной экспертизы. М. : ВНИИСЭ, 1977. Вып. 28. С. 94–131.
7. Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщенная модель методического руководства по судебным экспертизам : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. Проблемы теории судебной экспертизы. М. : ВНИИСЭ, 1980. Вып. 44. С. 24–41.
8. Шляхов А. Р. Общие положения методики криминалистической экспертизы : метод. пособие для экспертов. М. : ВНИИСЭ, 1961. 120 с.
9. Шляхов А. Р. Определение методик и методов судебных экспертиз с позиций внедрения научных разработок (рекомендаций) в экспертную практику : материалы к Ученому Совету. М. : ВНИИСЭ, 1977. 20 с.
10. Шляхов А. Р. Понятие методик и методов судебных экспертиз : метод. рекомендації. М. : ВНИИСЭ, 1979. 20 с.
11. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. М. : Юрид. лит., 1979. 168 с.
12. Большая советская энциклопедия. 2-е изд. / под ред. С. И. Вавилова, Б. А. Введенского. М. : БСЭ, 1950-1958. Т. 27. 664 с., ил.
13. Ожегов С. И. Словарь русского литературного языка. 9-е изд. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Сов. энц., 1972. 846 с.
14. Словарь основных терминов судебных экспертиз. М. : ВНИИСЭ, 1980. 96 с.
15. Шляхов А. Р. Некоторые проблемы и пути развития криминалистической техники судебной экспертизы и правовой кибернетики. Труды ЦНИИСЭ. М., 1970. Вып. 2. С. 3–46.
16. Митричев В. С. Общие положения методики криминалистического

идентификационного исследования материалов документов. Труды ВНИИСЭ. М. : ВНИИСЭ, 1974. Вып. 9. С. 3–25.

17. Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщенная модель методического руководства по судебным экспертизам. Проблемы теории судебной экспертизы. М. : ВНИИСЭ, 1980. Вып. 44. С. 24–41.

18. Бондарь М. Е. Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы : автореф. дис... канд. юрид. наук. К., 1992. 23 с.

19. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. М. : Наука, 1987. 248 с.

20. Большая советская энциклопедия. 3-е изд. / под ред. А. М. Прохорова. М. : БСЭ, 1969-1978. Т. 16. 616 с. : ил., 28 л. ил., 6 л. карт.

21. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз). Волгоград : НИИ ВСШ МВД СССР, 1979. 184 с.

22. Погибко Ю. Н. Исследование процесса решения идентификационной задачи экспертом-почерковедом : автореф. дис... канд. юрид. наук. М., 1979. 25 с.

23. Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть : метод. пособие для экспертов, следователей, судей / под ред. В. Ф. Орловой. М. : ВНИИСЭ, 1989. Вып. II. 128 с.

24. Грановский Г. Л. Классификация и общая характеристика экспертных алгоритмов. Проблемы теории судебной экспертизы. М. : ВНИИСЭ, 1980. Вып. 44. С. 59–77.

25. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. М. : Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.

26. Пустовалов Л. В., Соседко Ю. И. Внутреннее убеждение судебного эксперта при даче заключения. Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. научн. тр. М. : ВНИИСЭ, 1988. С. 183–194.

27. Іщенко А. В., Палеха Ю. І., Ярослав Ю. Ю., Полтавський А. О. Нові підходи у визначенні змісту, структури, класифікації методик експертного дослідження. Тези доп. : мат. XV міжнарод. наук.-практ. конф., Київ, 25–26 лютого 2010 р. / редкол. : І. І. Тимошенко (голова) та ін. К. : вид Європ. ун-ту, 2010. С. 141–144.

28. Іщенко А. В., Палеха Ю. І., Ярослав Ю. Ю., Полтавський А. О. Задokumentовані методики експертного дослідження: нові погляди на сталі положення. Криміналістика ХХІ століття : мат. міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. Х. : Право, 2010. С. 639–644.

29. Розробка та систематизація алгоритмізованих методик трасологічних досліджень: створення їх банку : звіт про НДР (заклучний) / наук. кер. та відп. вик. Ярослав Ю. Ю. К. : КНДІСЕ МЮ України, 2007. 133 с.

30. Рувин А. Г., Полтавський А. А. Проблемы методического

обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы сквозь призму международных стандартов управления качеством, адаптированных в Украине. Актуальные вопросы нормативно-правового, методического и организационного обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы : сб. материалов междунар. науч.-практ. сем. К. : Минюст Украины, КНИИСЭ, 2011. С. 43–44.

31. Рувін О. Г. Полтавський А. О. Шляхи вирішення проблем стандартизації експертних методик з урахуванням міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів: зб. матеріалів наук.-практ. конф. К. : ННІПСК НАВС, 2011. С. 182–184.

32. Рувін О. Г. Палеха Ю. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні / Міжвід. наук.-метод. зб. ; отв. ред. Емельянова И. И. К. : Мин юст. Украины, 2012. Вып. 57. С. 3–9.

33. Створення теоретичних засад формалізації трасологічних методик : звіт про НДР (заключний) / наук. кер. та відп. вик. Ярослав Ю. Ю. К. : КНДІСЕ МЮ України, 2003. 28 с.

34. Ярослав Ю. Ю., Полтавський А. О. Уніфікація структури методик експертного дослідження. Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку: тези доп. К. : Київський НДІСЕ, 2010. С. 66–69.

35. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

36. ДСТУ 3017:2015 Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ : ДП «УкрНДНЦ». 2016. 38 с. URL: http://ksv.do.am/GOST/dstu_3017-2015.pdf (дата звернення: 11.08.2020).

37. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 13.08.2020).

38. Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : затв. Постановою КМУ від 02.07.2008 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.08.2020).

39. Ароцкер Л. Е. Теоретические основы советской криминалистической экспертизы. Криминалистическая экспертиза : вып. 1. М., 1966. 166 с.

40. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М., 2000. 334 с.

41. Бондарь М. Е. К вопросу о структуре методики экспертного исследования. Криминалистика и судебная экспертиза. К. : Лыбидь, 1991. Вып. 42. С. 9–16.

42. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. М., 1956. 220 с.

43. Винберг Л. А., Шванкова М. В. Почерковедческая экспертиза. Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1976. 208 с.

44. Зинин А. М. Майлис Н. П. Судебная экспертиза : учебник. М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. 320 с.
45. Колдин В. Я. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз. М., 1957. 152 с.
46. Колдин В. Я. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам. М., 1969. 149 с.
47. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К. : Видав. дім «Ін Юре», 2007. 529 с.
48. Моїсєєв О. М. Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія. Х. : вид. агенція «Апостіль», 2011. 424 с.
49. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / Отв. ред. Л. Е. Ароцкер. К. : РИО МВД УССР, 1970. 256 с.
50. Селиванов Н. А. Научно-технические средства расследования преступлений (правовые, методологические основы применения, современное состояние и перспективы развития) : дис... д-ра юрид. наук. М., 1965. 34 с.
51. Терзиев М. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности. М., 1961. 38 с.
52. Устинов А. И., Сонис М. А. О стандартизации методик в судебной экспертизе. Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы : сб. научн. тр. М. : ВНИИСЭ, 1989. С. 91–106.
53. Порядок проведення та оформлення експертних досліджень: метод. рекомендації / В. С. Печніков, В. В. Назаров, В. І. Пашенко, В. М. Зайцев та ін. К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. 18 с.
54. Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. М. : Юристъ, 1999. 551 с.
55. Эйсман О. О. Заключение эксперта: структура и научное обоснование. М. : Юрид. лит., 1967. 152 с.
56. Розробка методики проведення дактилоскопічної експертизи : звіт про НДР (заклучний) / наук. кер. та відп. вик. Полтавський А. О. К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2006. 32 с.
57. ДСТУ ISO 9001:2015 Системи управління якістю. Вимоги (ISO 9001:2015, IDT). Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 22 с.
58. ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017, IDT). Київ : ДП «УкрНДНЦ». 2020. 24 с.
59. ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT). Київ : ДП «УкрНДНЦ». 2019. 14 с.
60. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. URL: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/228091.pdf> (дата звернення: 15.08.2020).
61. ISO/TC 272 Strategic business plan (Date: 16-01-2016). URL: http://isotc.iso.org/livelink/livelink/fetch/2000/2122/687806/ISO_TC_272_Forensic_Sciences_.pdf?nodeid=18832591&vernum=-2 (дата звернення: 20.08.2020).
62. ДСТУ ISO 9000:2015 Системи управління якістю. Основні

положення та словник термінів (ISO 9000:2015, IDT). Київ : ДП «УкрНДНЦ». 2016. 46 с.

63. ДСТУ ISO/IEC 17000:2007 Оцінювання відповідності. Словник термінів і загальні принципи (ISO/IEC 17000:2004, IDT). Київ : «Держспоживстандарт». 2008. 20 с.

64. ISO 21043-1:2018 Forensic sciences – Part 1: Terms and definitions. URL: <https://www.iso.org/standard/69732.html> (дата звернення: 30.08.2019).

65. ILAC G19:08/2014 Modules in a Forensic Science Process. URL: https://ilac.org/latest_ilac_news/ilac-g19082014-published/ (дата звернення: 30.08.2019).

66. ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (ISO/IEC 17025:2005, IDT)». Київ: «Держспоживстандарт». 2007. 26 с.

67. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 за № 705/3145). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 21.12.2020).

68. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 17.07.2017 № 591 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 18.08.2017 за № 1024/30892). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення: 21.12.2020).

69. Інструкція про порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень паспортних документів Головним експертно-криміналістичним центром Державної прикордонної служби України : затв. наказом МВС України від 18.11.2013 № 1109 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України за № 2086/24618 09.12.2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2086-13#Text> (дата звернення: 21.12.2020).

70. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : уч.-практ. пособие. Харьков: Эспада, 2005. 544 с.

71. ДСТУ IEC/ISO 31010:2013 Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику (IEC/ISO 31010:2009, IDT). Київ : ДП «УкрНДНЦ». 2015. 74 с.

72. ДСТУ 1.5:2015 Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів (ISO/IEC Directives Part 2:2011, NEQ). Київ : ДП «УкрНДНЦ». 2016. 61 с.

73. ДСТУ 4163-2003 Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації вимоги до оформлювання документів. Київ : «Держспоживстандарт України». 2003. 22 с.

**ФОРМА ТИТУЛЬНОГО АРКУША
ЕКСПЕРТНОЇ МЕТОДИКИ**

Варіант 1

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ**

**Судова трасологічна експертиза.
Загальна методика експертизи слідів взуття.**

Київ-2020

Варіант 2

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ
УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ**

**МІНІСТЕРСТВО
ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

**ДЕРЖАВНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ
ЦЕНТР**

**Судова трасологічна експертиза.
Збірник методик.**

Київ-2020

Науково-виробниче видання

**РОЗРОБЛЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК:
ЗМІСТ, СТРУКТУРА, ОФОРМЛЕННЯ
(З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ,
ПРИЙНЯТИХ В УКРАЇНІ)**

Методичні рекомендації

Відповідальний за випуск 000000000000000000000000.

Підписано до друку 00.00.2021.
Формат 00x00/00. Папір 000000000000.
Тираж 000 примірників.

Адреса редакції: Київський НДІСЕ Міністерства юстиції України
вул. Смоленська, 6, м. Київ, 03057
тел./факс 200 29 11, 200 29 29
E-mail: info@kndise.gov.ua

Друк здійснено 00000000000000
0000000000000000000000000000000000

ДЛЯ НОТАТОК

[illegible]